

Krystian Heffner

<https://orcid.org/0000-0002-2737-6417>

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

Granica – definicje, etymologia, typologia. Ewolucja pojęć i nowe znaczenia

1. Wprowadzenie

Badania nad istotą pojęcia granicy są prowadzone co najmniej od dwóch wieków w wielu dziedzinach nauki, licznych ośrodkach naukowych i najczęściej mają interdyscyplinarny charakter. Również wymiar przestrzenny rozważań ma znaczenie – do granicy i jej oddziaływań można bowiem podchodzić w ujęciu globalnym, regionalnym, lokalnym, a także międzypaństwowym. Jeśli przedmiotem rozważań są powiązania ekonomiczne, społeczne lub kulturowe obszarów położonych w bliższej bądź dalszej odległości od linii rozdzielającej dwie (lub więcej) struktury polityczno-przestrzenne, można je traktować jako charakteryzujące się różną intensywnością relacje transgraniczne¹.

101

¹ Przykładów tego typu badań jest bardzo dużo, zarówno w Polsce, jak i poza nią: M. Sobczyński, *Granice polityczne w krajobrazie – krajobraz pogranicza*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2018, t. 7, s. 25–70; W. Opióła, *Granica państwowa w teorii pogranicza*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2014, t. 2, nr 1, s. 35–43; G. Biger, *Historical geography and international boundaries*, „European Review” 2021, vol. 29(1), s. 69–77, <https://doi.org/10.1017/S1062798720000587>; M. Bufon, J. Minghi, A. Paasi (red.), *The New European Frontiers: Social and Spatial (re)Integration Issues in Multicultural and Border Regions*, Cambridge 2014; Z. Kurcz, A. Sakson, (red.), *Polskie transgranicza*, Wrocław 2009; S. Dołzbłasz, A. Raczyk, *Współpraca transgraniczna w Polsce po akcesji do UE*, Warszawa 2009; P. Eberhardt, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004; K. Heffner, *Kluczowe problemy demograficzno-osadnicze obszarów przygranicznych Polska–Czechy*, Opole 1998; D. Newman, *Boundaries in Flux: ‘The green line’ boundary between Israel and the West Bank – past, present and future*, „Boundary Briefings” 1995, vol. 1, no. 7; G. Kosmala, *Zmiany granic politycznych w Europie Środkowej w okresie ostatnich stu lat*, Wrocław 1993; Z. Rykiel, *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny” 1990, t. 61, z. 1–2, s. 23–35; J.R.V. Prescott, *Political Frontiers and Boundaries*, London 1987; S. Kałuski, *Granice jako przedmiot badań geograficznych*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej” 1983, z. 4, s. 123–131; W. Leimgruber, *Granice polityczne jako czynnik integracji regionalnej. Przykład Bazylei i Ticino*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”

Samemu pojęciu granicy przypisuje się liczne znaczenia, ale tylko część z nich ma bezpośrednie odniesienia do struktur przestrzennych i ich cech – istotne w sensie geograficznym. W ujęciach słownikowych² słowo *granica* ma bardziej ogólne odniesienia i jest równoznaczne z takimi podstawowymi pojęciami jak *linia podziału* (*linia dzieląca*), *zakres*, *zasięg*, *kres*, *brzeg*, *koniec*, *limit*, a etymologicznie wywodzi się je od słowa *grań*, oznaczającego ostre, trudnodostępne występy górskie³.

I choć znaczenie pojęcia *granica* w sensie geograficznym również jest szerokie, to jednak w polskich pracach z zakresu geografii rzadko stosuje się jego synonimy w odniesieniu do linii rozdzielającej państwa. W wielu językach słowiańskich podejście jest analogiczne – w rosyjskim, bułgarskim, chorwackim (*granica*), słowackim (*hranica*), czeskim (*hranice*), co wskazuje na wspólny źródłosłów, ale już w języku słoweńskim jest inaczej – *državna meja* (granica państwa), choć sposób stosowania jest podobny. Zbliżone jest również stosowanie pojęcia *granica* w wielu językach germańskich, szczególnie w niemieckim – *die Grenze*. Jego znaczenie jest wywodzone bezpośrednio ze wczesnych kontaktów ze Słowianami, szczególnie w strefie Śląska, skąd rozpowszechniło się szerzej na cały obszar niemieckojęzyczny⁴. Podobne brzmienie i znaczenie ma ono w językach szwedzkim (*grans*), duńskim (*graensevaerdi*, *graense* – granica państwowa) i norweskim (*grense*)⁵.

102

1983, z. 4, s. 137–149; V. Albrecht, *Der Einfluß der deutsch-französischen Grenze auf die Gestaltung der Kulturlandschaft im südlichen Oberrheingebiet*, „Freiburger Geographische Hefte” 1974, Bd. 14; J.V. Minghi, *Boundary studies in political geography*, „Annals of the Association of American Geographers” 1963, vol. 53, s. 407–428; N.J.G. Pounds, *The origin of the idea of natural frontiers in France*, „Annals of the Association of American Geographers” 1951, vol. 41, no. 2, s. 146–157; R. Dion, *Les frontières de la France*, Paris 1947; S. Pietkiewicz, *O granicy państwowej i jej przeprowadzaniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. 20, s. 9–53; S.W. Boggs, *International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems*, New York 1940; O. Maull, *Politische Grenzen*, „Weltpolitische Bücherei”, Bd. 3, Berlin 1928; K. Haushofer, *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*, Berlin–Grunewald 1927; S. Szczepanowski, *Nowoczesne granice naturalne Polski*, Lwów 1920; G.N. Curzon, *Frontiers*, Oxford 1907.

² Na przykład A. Bernacka, *Słownik synonimów*, Warszawa 2005; A. Dąbrowka, E. Geller, R. Turczyn, *Słownik synonimów*, Warszawa 1993.

³ Zob. więcej H. Kolb, *Zur Frühgeschichte des Wortes ‚Grenze‘*, [w:] *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, Bd. 226(141), Berlin-Tiergarten 1989, s. 344–356.

⁴ Por. rozważania o etymologii słowa *Grenze*: H.-J. Karp, *Grenzen – ein wissenschaftlicher Gegenstand*, [w:] H. Lemberg (red.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000, s. 9–18.

⁵ Zob. W. Leimgruber, *Die Grenze als Forschungsobjekt der Geographie*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1981, vol. 22, no. 2/3, s. 67–78.

Znacznie bogatsze słownictwo, w sensie frazeologicznym, stosuje się w języku angielskim, gdzie odmienne znaczenia mają odnoszące się do pojęcia *granica* terminy: *boundary*, *border*, *borderline*, *frontier*⁶. To ostatnie pojęcie występuje również w języku francuskim (*frontiere*)⁷, hiszpańskim (*frontere*), portugalskim (*fronteira*) i włoskim (*frontiera*, *il confine dello stato*), ale ich znaczenie jest węższe. Podobne, stosunkowo wąskie jest też rozumienie tego terminu w językach ugrofińskich – *raja*, *raja-arvo* (granica, granica państwowa – język fiński), *piir* (język estoński), *határérték*, *államhatár*, *határ* (granica, granica państwa, granica państwowa – język węgierski) i bałtyckich – litewskim (*šiena* – granica) i łotewskim (*lima* – granica).

W najbardziej ogólnym ujęciu, odnoszącym się do przestrzeni, granicę definiuje się jako linię podziału pomiędzy obszarami o odmiennej przynależności politycznej, administracyjnej, kulturowej, społecznej, instytucjonalnej, kompetencyjnej, środowiskowej lub innej, stanowiącej podstawę lub przyczynę rozróżnienia (tab. 1)⁸. Wygasanie kompetencji politycznych państwa na granicach, a co za tym idzie – również oddziaływań formalno-prawnych i ekonomicznych, czyni podział – wyznaczone

⁶ Pojęcie *frontier* odnosi się do strefy granicznej (pogranicze) i jej funkcji jako bariery przestrzennej, a *boundary* do linii granicznej – np. P. Cuttitta, *Points and lines: a topography of borders in the global space*, „Ephemera Theory & Politics in Organization Global Conflicts” 2007, vol. 6(1), s. 27–39; B. Batten, *Frontiers and boundaries of pre-modern Japan*, „Journal of Historical Geography” 1999, vol. 25, no. 2, s. 166–182; L. O’Dowd, T.M. Wilson, *Frontiers of sovereignty in the new Europe*, [w:] eidem (red.), *Borders, Nations and States: frontiers of Sovereignty in the New Europe*, Aldershot 1996, s. 1–18; A. Paasi, *Territories, Boundaries & Consciousness – The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, Chichester 1995.

⁷ W języku francuskim stosuje się również wiele innych terminów na określenie granicy w sensie geograficznym: *limite*, *frontière*, *borne*, *démarcation*, *charnière*, *seuil* – zob. A.-L. Sanguin, *L’Architecture spatiale des frontières politiques, quelques réflexions théorique à propos de l’exemple suisse*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1983, vol. 24, no. 1, s. 1–10; J. Ancel, *Géographie des frontières*, Paris 1938.

⁸ Por. m.in. Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2005; D. Rumley, J.V. Minghi, *The border landscape concept*, [w:] eidem (red.), *The Geography of Border Landscapes*, London–New York 1991; S. Kałuski, *Granice polityczne w problematyce geografii regionalnej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1988, t. 124, „Prace Geograficzne”, nr 12, s. 123–129; J. Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987; K.-A. Boesler, *Politische Geographie*, Stuttgart 1983; W. Galluser, *Genze und Kulturlandschaft*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1981, vol. 22, no. 2–3, s. 59–68; Y. Verhasselt, *Frontière politique: différenciation du paysage at barrière sociale*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1981, vol. 22, no. 2–3, s. 177–181; G. Valussi, *Nuovi orientamenti nella geografia dei confini politici*, „Rivista Geografica Italiana” 1976, vol. 83, s. 41–52; S.B. Jones, *Boundary concepts in the setting of place and time*, „Annals of the Association of American Geographers” 1959, vol. 49, no. 3, s. 269–282; L.K.D. Kristof, *The nature of frontiers and boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1959, vol. 49, no. 3, s. 241–255; T.H. Holdich, *Political boundaries*, „Scottish Geographical Magazine” 1916, vol. 32, s. 497–507.

liniami granic państwowych – bardzo trwałymi, nawet jeśli ich fizyczny i restrykcyjny charakter z różnych powodów zanika (np. aneksja terytorium i zmiana charakteru granicy politycznej, np. na administracyjną, umowy międzynarodowe otwierające granice państwowe między sąsiadującymi krajami).

W ujęciach obejmujących populacje funkcjonujące na jakimś obszarze granice przyjmują niematerialną formę, która wyraża społeczne relacje i interakcje pomiędzy podmiotami (organizacjami, przedsiębiorstwami, strukturami publicznymi) i ludźmi żyjącymi po obu stronach, poczynając od wzajemnej akceptacji, po odrzucenie przynależności do odrębnych rzeczywistości wynikających z podziału. Jako konstrukty niematerialne granice stają się intelektualnymi, ideologicznymi, również cyfrowymi, a nawet emocjonalnymi blokadami jednostek, które uniemożliwiają im swobodne działanie i wpływają na ich tożsamość⁹.

Tab. 1. Granice w ujęciu geograficznym w Europie

Wymiar przestrzenny granic Rodzaje granic	Przykłady granic i obszarów obejmowanych przez nie	Przykłady europejskie
Granice w relacji ze środowiskiem przyrodniczym		
Granice w przestrzeni ziemskiej	Granice kontynentów	Cieśnina Bosfor (Europa–Azja)
Granice stref przyrodniczych	Strefy klimatyczne, zlewnie rzek	Strefa klimatu umiarkowanego morskiego, dorzecze Odry
Granice obszarów geograficznych	Strefy naturalne (np. obszary podmokłe, nizinne, leśne), granice zasięgu rozprzestrzenienia (np. występowanie roślin, zwierząt)	Polesie, Nizina Śląska, Bory Niemodlińskie, Karpaty, północna granica występowania modrzewia europejskiego, zasięg tundry
Granice hipsometryczne	Strefy wysokości	Strefa alpejska w Karpatach powyżej 1600 m n.p.m. w Polsce
Granice w przestrzeni kulturowej		
Granice etnograficzne	Granice narodów, grup etnicznych, granice zasięgu języków	Polacy i Litwini w okręgu wileńskim, Serbołużyczanie w Saksonii i Brandenburgii, język niemiecki w Tyrolu Południowym

⁹ Zob. np. F. Orban, E. Strand Larsen, *Introduction: discussing borders, escaping traps*, [w:] eidem (red.), *Discussing Borders, Escaping Traps: Transdisciplinary and Transspatial Approaches*, Munster–New York 2019, s. 7–17.

Granice kulturowe	Granice zasięgu wyznań religijnych	Katolicy i anglikanie w Irlandii Północnej, katolicy i grekokatolicy na terenie Ukrainy, Białorusi, Litwy i Łotwy
Granice osadnicze	Ekumena, anekumena, subekumena	Obszary rolnicze w północnej Szwecji, Spitsbergen, Islandia
Granice ekonomiczne	Zasięgi upraw, zasięg stref walutowych, granice celne	Północna granica uprawy winorośli w Niemczech, Republice Czeskiej, Słowacji; strefa euro w Europie, strefa Schengen w Europie
Granice przestrzeni komunikacyjno-transportowej	Bariery dostępności, bariery handlowe	Polska: obszary, w których dostęp do kolei zajmuje powyżej 1 godz.; ograniczenia przywozowe dla wybranych towarów
Granice w przestrzeni politycznej		
Granice w przestrzeni międzynarodowej	Granice organizacji międzynarodowych (członkostwo państw)	Unia Europejska i kraje aspirujące
Granice państwowe	Granice na lądzie, morzu i w powietrzu	Polska–Niemcy – granica na Odrze i Nysie Łużyckiej, granica między Wielką Brytanią i Norwegią na Morzu Północnym, obszar powietrzny Francji
Granice wewnątrzpaństwowe	Granice wewnętrzne – np. jednostki samorządowe, powiaty, departamenty, okręgi wyborcze	Trójstopniowy podział administracyjny Polski (województwa, powiaty, gminy)
Granice obszarów planistycznych		
Granice struktur przestrzennych	Granice obszarów centralnych w aglomeracjach miejskich, strefy peryferyjne	Obszar metropolitalny Paryża, tzw. ściana wschodnia w Polsce – woj. podkarpackie, lubelskie, świętokrzyskie, podlaskie i warmińsko-mazurskie, Metropolia Górnśląsko-Zagłębiowska
Granice regionów lub obszarów planistycznych	Granice terenów objętych planami miejscowymi, strefy obszarów objętych programami rewitalizacji	Obszary administracyjne miast, gmin wiejskich i ich wyznaczone części
Granice obszarów zagospodarowania	Celowe obszary zagospodarowania	Specjalna strefa ekonomiczna, obszary z linią dopuszczalnej zabudowy

Tab. 1 (cd.)

Wymiar przestrzenny granic Rodzaje granic	Przykłady granic i obszarów obejmowanych przez nie	Przykłady europejskie
Granice w przestrzeni społecznej		
Granice działania w przestrzeni	Zasięgi stref dojazdów	Zasięg codziennych dojazdów do pracy do miasta (np. Opola, Krakowa, Warszawy)
	Zasięgi oddziaływania instytucji, firm, organizacji, zasięgi wpływów struktur organizacyjnych	Strefa działania instytucji publicznych (np. lubuskiej kasy chorych, prokuratury rejonowej)
	Obszary chronione, obszary ograniczonego dostępu (zamknięte)	Tatrzański Park Narodowy, Strefa Chronionego Krajobrazu „Lasy Stobrawskie”
Granice w przestrzeni komunikacji społecznej		
Dostępność w przestrzeni informacyjnej	Strefy dostępności do sieci internetowej	
Ograniczenia instytucjonalno-techniczne komunikacji społecznej	Zasięg sieci kablowej, telewizyjnej, telefonicznej, internetu, cenzury	Zasięg oglądalności Programu I TVP, zasięg telefonii komórkowej (np. Orange)
Granice związane z barierami w komunikacji społecznej	Bariery językowe, ograniczenia związane z wyznaczeniami religijnymi	Słaba znajomość języka krajów sąsiednich (np. jęz. polski i niemiecki w strefie nadodrzańskiej, węgierski i niemiecki w strefie Burgenlandu)
	Zasięgi stref czasowych	Strefa czasu Greenwich, strefa czasu środkowoeuropejskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Geiger, *Europas Grenzen – grenzenloses Europa*, „Praxis Geographie” 1977, Bd. 27, Heft 10, s. 4–11.

Najczęściej granice są liniami podziału pomiędzy obszarami politycznymi (granica polityczna – granica państwa), administracyjnymi (granice administracyjne – granice regionów, województw, hrabstw, gmin miejskich, wiejskich, komun), kulturowymi (granica między obszarami kulturowymi, zasięgami zjawisk kulturowych – dialektów językowych, religii), etnicznymi (granice etniczne – granice między obszarami z przewagą jakiejś grupy etnicznej, narodowościowej, mniejszości narodowych) lub strukturami przestrzennymi o charakterze naturalnym (obszary leśne, łąki, formacje skalne) bądź wytworzonym przez człowieka (grunty orne, zabudowa i jej formy, zainwestowanie miejskie, obszary chronione,

rezerwy przyrody itp.), strefami obowiązywania określonych kompetencji (układy hierarchiczne) instytucji lub organizacji (granice obowiązywania określonej jurysdykcji, np. parku narodowego, okręgów sądowych, komorniczych, wojskowych, kolejowych itd.) czy też przedsiębiorstw (strefy aktywności, zaopatrzenia, działania itd.)¹⁰.

Granice w sensie geograficznym przyjmują fizyczną formę (stają się artefaktami w terenie) tylko wtedy, gdy rozdzielają obszary polityczne (rozgraniczają państwa). W innych sytuacjach ujawniane są w formie kartograficznej (linie rozgraniczające tereny na mapach) lub są wizualizowane punktowo (w wybranych miejscach, przez które przebiega linia granicy – znaki informacyjne przy drogach, oznaczenia i informacje przy wejściach do stref różnego typu). Zwykle granica państwowa oznaczana jest za pomocą różnych form liniowych na mapach, natomiast w terenie jej przebieg wskazują np. słupy graniczne¹¹.

2. Granica państwowa – ujęcia definicyjne

W literaturze naukowej termin *granica* został zdefiniowany wielokrotnie, co wiąże się przede wszystkim z przyjmowaniem różnych założeń i celów związanych z przeznaczeniem badań¹². Zakłada się, że **granica**

107

¹⁰ V. Baar, *Etnické hranice v administrativních strukturách*, „Acta Universitatis Mathiae Belii. Geographical Studies” 2000, s. 35–42; R. Ratti, *Spatial effects of borders: an overview of traditional and new approaches to border region development*, [w:] P. Nijkamp (red.), *Europe on the Move*, Aldershot 1994, s. 115–137; M. Brawer, *The impact of boundaries on patterns of rural settlement: the case of Samaria*, „GeoJournal” 1978, vol. 26, s. 539–547; R. Hartshorne, *Suggestions on the terminology of political boundaries*, „Mitteilungen des Vereins der Geographen an der Universität Leipzig” 1936, Fascicle 14/15, s. 180–192.

¹¹ Interesujące są też definicje dotyczące granic i obszarów przygranicznych w popularnych opracowaniach z zakresu geografii politycznej i geopolityki: A. Runge, J. Runge, *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*, Chorzów 2008; M. Baczworow, A. Suliborski, *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Warszawa–Łódź 2002, albo w podręcznikach z zakresu geografii politycznej: Z. Rykiel, *Podstawy geografii...;* H. Lemberg (red.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000; J. O’Loughlin, H. van der Wusten (red.), *The New Political Geography of Eastern Europe*, London–New York 1993; M.I. Glassner, *Political Geography*, New York 1992; K.-A. Boesler, *Politische Geographie*; J.W. House, *Frontier on the Rio Grande: a political geography of development and social deprivation*, London 1982; C.B. Fawcett, *Frontiers: A Study in Political Geography*, Oxford 1918.

¹² L. Buzzetti, *L’evoluzione del concetto di confine ed i suoi aspetti geografici*, [w:] G. Ferro (red.), *Dalla Geografia politica alla Geopolitica*, Rome 1994, s. 97–124; W. Heller, *Politische Grenzen und Grenzräume aus anthropogeographischer Sicht*, [w:] B. Weisbrod (red.), *Veröffentlichungen der historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen*, Bd. 9: *Grenzland. Beiträge*

państwowa jest linią wyznaczającą terytorium państwa, oddzielającą je od innych, sąsiednich państw lub obszarów morza pełnego. W rozumieniu prawnym granica państwowa jest prostopadłą do powierzchni ziemi płaskoczną, oddzielającą terytoria państw lub obszary bez zdefiniowanej przynależności (np. morza, oceany, lądolody). W takim sensie przebieg granicy państwowej określa przynależność konkretnych obszarów lądowych, akwenów wodnych oraz przestrzeni powietrznej i podziemnej do danego państwa. Linia graniczna rozgranicza nie tylko powierzchnie lądowe, ale również przestrzeń powietrzną i podziemną. Wielu autorów skłania się do opinii, że granice państwowe to linie styku dwóch suwerennych państw, które równocześnie oddzielają od siebie ich terytoria, bądź też linie oddzielające suwerenność jednego państwa od suwerenności jego sąsiadów¹³.

W dziewiętnastowiecznej Europie podzielonej przez państwa *ancien régime*'u jednym z głównych problemów było rozmieszczenie uzbrojonych oddziałów wojska, a tym samym kwestia ich rozgraniczenia. Ówczesny rozwój technik kartograficznych i geodezyjnych umożliwił przygotowanie coraz bardziej szczegółowych materiałów do celów wojskowych, a także dla międzynarodowej dyplomacji. W praktyce już w osiemnastym wieku układy pokojowe, rozejmy, linie demarkacyjne przygotowywane były na podstawie coraz dokładniejszych materiałów kartograficznych, za pomocą których wyznaczano szczegółowe przebiegi linii granicznych, stosując zarówno dokładne mapy katastralne, jak i wojskowe – topograficzne. Metody te wykorzystywano szeroko przy okazji wprowadzania w życie zmian granicznych o bardzo dużym zasięgu, związanych z ponownym opanowaniem Węgier przez Cesarstwo Habsburgów (granica na Drawie, Dunaju i w Karpatach), realizacją traktatów kończących kolejne wojny Rosji z Turcją na Bałkanach i północnych obrzeżach Morza Czarnego oraz rozgraniczających państwa uczestniczące w trzech rozbiorach Polski¹⁴.

zur *Geschichte der deutsch-deutsche Grenze*, Hannover 1993, s. 173–194; R. Hartshorne, *Suggestions as to the terminology of political boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1936, vol. 26, s. 56–57; V. Adami, *National Frontiers in Relation to International Law*, London 1927.

¹³ W takim ujęciu pojęcie granicy opiera się na uwzględnieniu jej prawnych aspektów, zob. np. J. Barbag, *Geografia polityczna...*; N.J.G. Pounds, *Political Geography*, New York–London 1963.

¹⁴ P. Krüger, *Der Wandel der Funktion von Grenzen im internationalen*, [w:] H. Lemberg (red.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000, s. 39–56; J. Black, *Boundaries and conflict. International relations in ancien régime Europe*, [w:] C. Grundy-Warr (red.), *Eurasia. World Boundaries*, vol. 3, London–New York 2002, s. 19–54.

Szczegółowy przebieg granicy w terenie (na powierzchni ziemi) jest przedmiotem międzynarodowych umów o charakterze dwustronnym bądź wielostronnym. Określają one (np. zapisy traktatu wersalskiego z 1919 roku m.in. w odniesieniu do zachodnich granic Polski po zakończeniu pierwszej wojny światowej¹⁵) rozgraniczenie między państwami w terenie. Granice państwowe w wyniku delimitacji (łac. *delimitatio* – rozgraniczenie), polegającej na ich wyznaczeniu w formie kartograficznej (na mapie), przyjmują konkretny kształt w procesie demarkacji (fr. *demarcation* – rozgraniczenie)¹⁶. Działanie to oznacza przeniesienie granicy wyznaczonej w formie kartograficznej w rzeczywisty układ przestrzenny, a więc dokładne wytyczenie przebiegu granicy w terenie, z uwzględnieniem jego specyfiki, oraz ustawienie znaków granicznych. Mogą one przyjmować różne formy, najczęściej słupów, płotów, zasieków, murów, ale również wałów ziemnych, bruzd lub pasów ziemi o szerokości od kilku do kilkunastu metrów (tzw. ziemia niczyja). Do najbardziej znanych linii demarkacyjnych, ustalonych w okresie po drugiej wojnie światowej, należą m.in. tzw. Zielona Linia, która jest linią rozejmu między Izraelem, Jordanią i Egiptem (po wojnie izraelsko-arabskiej w 1948 roku); linia rozgraniczająca Berlin Zachodni od Berlina Wschodniego i terenów NRD, z murem berlińskim, w latach 1961–1990; linia rozdzielająca Armenię i Azerbejdżan w Górskim Karabachu po przerwaniu działań wojennych w 1994 roku; 17. równoleżnik w Wietnamie (funkcjonujący jako granica między Wietnamem Południowym i Północnym aż do zjednoczenia tego państwa w 1975 roku), a także 38. równoleżnik w Korei (rozdzielający Koreę Południową od Północnej¹⁷).

Wzdłuż linii granicznej stosunkowo często ustala się tzw. strefę graniczną (2–6 km) lub – zwykle szerszą – strefę przygraniczną, w których zwykle obowiązują różnego rodzaju ograniczenia w ruchu mieszkańców oraz kontrole odpowiednich służb państwowych (np. służby celnej)¹⁸.

¹⁵ M. Sobczyński, *Niezmiennosc dawnych granic politycznych na obszarze Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica” 1984, nr 3, s.119–137.

¹⁶ Linie demarkacyjne pełnią funkcję granic państwowych zwykle tymczasowo i najczęściej wprowadza się je podczas lub po zakończeniu (zawieszeniu) działań wojennych. Oddzielają one strony konfliktu i wyznaczają tymczasową granicę państwową, która obowiązuje do czasu podpisania porozumienia – np. linia rozejmu między Polską a Rosją Radziecką do czasu podpisania traktatu ryskiego (12 października 1920 r.) i pokoju (18 marca 1921 r.), na mocy którego wytyczono granicę polsko-sowiecką.

¹⁷ Korea Północna – właściwie Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna (KRLD). Przebieg linii demarkacyjnej w rzeczywistości różni się od granicy wyznaczonej równoleżnikiem.

¹⁸ Por. szersze podejścia: W. Walters, *Border control*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, no. 2, s. 187–203; idem, *Rethinking borders beyond the state*, „Comparative European Politics” 2006, vol. 4, no. 2/3, s. 41–159.

W celu ochrony granic ustanawia się pas drogi granicznej (15 m) i strefę nadgraniczną (min. 15 km), a także – w większości państw – powołuje uzbrojoną, umundurowaną formację – straż graniczną.

W ogólniejszym ujęciu strefy przygraniczne należą do kategorii obszarów peryferyjnych, których charakterystyczną cechą jest asymetria przestrzenna. Z jednej strony ograniczone są granicą państwową, stanowiącą często przez bardzo długi okres barierę o słabej przepuszczalności. Z drugiej strony, w układzie ciągłym, są otwarte i powiązane, często szeroką strefą przejściową, z układem regionalnym kraju¹⁹.

Proces przekształceń społeczno-gospodarczych i przestrzennych obszaru przygranicznego wiąże się ze zmienną funkcją granicy państwowej, która może mieć zarówno charakter bariery przestrzennej o różnym stopniu przepuszczalności (filtra), jak i czynnika integrującego całą strefę przylegającą do granicy państwowej. Te typy funkcji granicy wielokrotnie były już analizowane, przede wszystkim jednak w aspektach gospodarczych i społeczno-kulturowych²⁰.

Jeśli granica spełnia funkcję bariery, która rozdziela różne systemy polityczne, to – przynajmniej w pewnym stopniu – utrudnia wymianę ekonomiczną, kulturalną i ruch ludności, stanowi także wyznacznik tożsamości i przynależności mieszkańców regionów przygranicznych. Z drugiej strony jest miejscem, gdzie stykają się dwa różne systemy organizacji życia społeczno-ekonomicznego, co otwiera możliwość wymiany i wzajemnego poznania, a także zintensyfikowania współdziałania i współpracy²¹. Współcześnie narasta tendencja do zwiększania przepuszczalności (przenikalności) granic państwowych i osłabiania ich oddziały-

¹⁹ J. Rajman, *Problematyka demograficzna i osadnicza w badaniach regionów przygranicznych Polski*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery rozwoju rejonów przygranicznych*, Kraków–Rzeszów–Warszawa 1993, s. 221–229; D. Wastl-Walter, *Borderlands*, [w:] R. Kitchin, N. Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Oxford 2020, s. 373–379, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10627-4>

²⁰ Na przykład R. Hartshorne, *The functional approach in political geography*, „Annals of the Association of American Geographers” 1950, vol. 40, s. 95–130; H. Starr, *International borders: what they are, what they mean, and why we should care*, „The SAIS Review of International Affairs” 2006, vol. 26(1), s. 3–10, <https://www.jstor.org/stable/26999290> (dostęp: 1.07.2022); A. Cooper, C. Perkins, *Borders and status-functions: an institutional approach to the study of borders*, „European Journal of Social Theory” 2012, vol. 15(1), s. 55–71, <https://doi.org/10.1177/1368431011423578>

²¹ G. Gorzelak, K. Krok, *Wstęp*, [w:] eidem (red.), *Nowe granice Unii Europejskiej – współpraca czy wykluczenie*, Warszawa 2006, s. 9–12; E. Steinicke, N. Weixlbaumer, *Trans-border relations and co-operation in historical regions divided by the state border – opportunities and problems. Case studies in Italy's and Austria's annexed territories*, [w:] M. Sobczyński (red.), *Region and Regionalism*, no. 9, vol. 1: *Historical Regions Divided by the Borders*, Łódź–Opole 2009, s. 83–96.

wania jako barier w swobodnym przepływie ludzi, towarów i kapitału. Procesy te są silnie zaawansowane w krajach należących do Unii Europejskiej i tzw. strefy Schengen, w której m.in. możliwy jest bezwizowy ruch transgraniczny²².

W przypadku gdy granicę rozumie się w kategoriach bariery przestrzennej²³ dla przepływów ludzi, dóbr i idei – a tak się ją zwykle pojmuje – wyróżnić można trzy główne kategorie granic i powiązanych z ich oddziaływaniem regionów²⁴:

1) otwarte, zintegrowane lub integrujące się (kraje i ich regiony przygraniczne w tzw. starej Unii Europejskiej);

2) częściowo przenikalne, koegzystujące albo współpracujące (kraje i regiony tzw. nowej Unii Europejskiej oraz sąsiadujące z nimi państwa i regiony w strefie zewnętrznych granic Unii);

3) nieprzepuszczalne, alienowane, zamknięte (podzielony na część turecką i grecką Cypr, Korea Północna i Południowa, Izrael i Egipt na półwyspie Synaj).

Ogólnie rzecz ujmując, proces przekształceń społeczno-gospodarczych i przestrzennych obszaru przygranicznego wiąże się ze zmienną funkcją granicy państwowej, która z jednej strony może mieć charakter bariery przestrzennej o różnym stopniu przepuszczalności (filtr, często o skomplikowanym formalnie i społecznie działaniu) bądź też czynnika integrującego całą strefę przylegającą do granicy państwowej²⁵.

²² Zob. K. Heffner, *Regiony przygraniczne. Zmieniająca się rola granicy od bariery do katalizatora rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] idem (red.), *Region Opawa–Racibórz. Historia i perspektywy w Unii Europejskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji w Raciborzu 12–13 września 1996 roku*, Opole 1996, s. 120–141.

²³ Stosunkowo częsty jest podział barier przestrzennych na formalne i nieformalne. Za bariery formalne uważa się zwykle granice polityczne, natomiast jako nieformalne traktuje się bariery fizyczno-geograficzne, związane ze środowiskiem przyrodniczym oraz bariery kulturowe, ujawniające się często w długotrwałym utrzymywaniu się czynników dzielących społeczności przygraniczne – zob. Z. Rykiel, *Rozwój regionów stykowych w teorii i badaniach empirycznych*, Wrocław–Warszawa 1991; K. Heffner, I. Rykała, *Praszka – miasto w strefie dawnego pogranicza nad górną Prosną w koncepcjach nowego podziału administracyjnego Polski*, „Śląsk Opolski” 1999, nr 1, s. 9–17.

²⁴ Por. O.J. Martinez, *The dynamics of border interactions. New approaches to border analysis*, [w:] C.H. Schofield (red.), *Global Boundaries. World Boundaries*, vol. 1, London–New York 1994, s. 1–15.

²⁵ Na przykład D. Maillat, *Les effets économiques actuels de la frontière dans la région jurassienne*, [w:] *Le pays de Montbéliard et l’Ancien Evêché de Basle dans l’histoire*, Montbéliard–Porrentruy 1983, s. 271–278; I. Berenyi, *The socio-economic transformation and consequences of the liberalisation of borders in Hungary*, [w:] A. Kertesz, Z. Kovacs (red.), *New Perspectives in Hungarian Geography. Studies in Geography in Hungary*, no. 27, Budapest 1992,

3. Funkcje granicy

Większość opracowań naukowych z zakresu geografii politycznej i geopolityki podkreśla, że granice są atrybutem koniecznym, wyrażającym państwową suwerenność, rozdzielają bowiem strefy obowiązywania jurysdykcji państw i ich wszystkich instytucji²⁶. W takim sensie granice państwowe przyjmują charakter barier przestrzennych, oddziałujących w sferze formalno-prawnej (np. ograniczenia w swobodzie przemieszczeń ludności, obowiązywanie przepisów prawa na obszarze państwa, zróżnicowane obciążenia ekonomiczne itd.), ekonomicznej (regulacje swobody wymiany handlowej, kontaktów gospodarczych, obciążeń fiskalnych itp.), społecznej i kulturowej. W pracach z lat osiemdziesiątych (m.in. Waltera Leimgrubera²⁷) rozważania badawcze w zakresie obszarów granicznych ograniczono do trzech podstawowych typów układów, w których granice mają charakter polityczny, funkcjonalno-ekonomiczny lub psychologiczny i odnoszą się nie tylko do kwestii zróżnicowanych hierarchii obiektów, ale również do różnych ich funkcji²⁸.

112

s. 143–157; P. Jurczek, *Ein grenzüberschreitendes Entwicklungskonzept: Dreiländereck Bayern-Sachsen-Böhmen*, [w:] F. Schafer, K. Thieme, G. Troeger-Weiß (red.), *Innovative Regionalentwicklung – von der Planungsphilosophie zur Umsetzung. Festschrift für K. Goppel*, Augsburg 1993, s. 180–187; M. Bufon, *Etniczno-regionalny rozwój strefy przygranicznej na przykładzie mniejszości słoweńskiej we Włoszech*, „*Studia Śląskie*” 1994, t. 53, s. 197–219; idem, *Local elements of borderland status and the formation of cross-border areas*, [w:] M. Koter (red.), *Region and Regionalism. Social and Political Aspects*, Opole–Łódź 1995, s. 137–144; B. Dezert, *Espaces transfrontalières et redeploiement des activités*, [w:] H. Goetschy, A.L. Sanguin (red.), *Langues régionales et relations transfrontalières en Europe. Ouvrage publié avec le concours de la Région Alsace*, Paris 1995, s. 299–306; J. Zupančič, *Disputed and transformed: recent changes in the Slovenian-Croatian border landscape*, [w:] M. Sobczyński, A. Rykała (red.), *Region and Regionalism*, no. 12, vol. 2: *Geographical-Political Aspects of the Transborder Conservation of Natural and Cultural Heritage. Practice in the Field of the Transborder Heritage Conservation*, Łódź–Opole 2015, s. 151–160.

²⁶ Na przykład N.J. Spykman, *Frontiers, security and international organization*, „*Geographical Review*” 1942, vol. 32, no. 3, s. 436–447; S. Kałuski, *Rzeki a granice polityczne*, [w:] J. Kułtuniak (red.), *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia*, t. 3, Katowice 1994, s. 67–85; C. Raffestin, *Éléments pour une théorie de la frontière*, „*Diogène*” 1986, no. 134, s. 3–21; J.R.V. Prescott, *The Geography of Frontiers and Boundaries*, Chicago 1965; V. Baran, *The function of state border in Slovak-Hungarian border area from the geopolitical aspect*, [w:] idem (red.), *The Boundaries and their Impact on the Territorial Structure of Region and State*, „*Acta Universitatis Matthiae Belii. Geographical Studies*” 1995, no. 1, s. 22–25; Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

²⁷ Por. W. Leimgruber, *Boundary values and identity*, [w:] D. Rumley, J.V. Minghi (red.), *The Geography of Border Landscapes*, London–New York 1991, s. 15–30.

²⁸ M. Schwind, *Landschaft und Grenzen. Geographische Betrachtungen zur deutsch-niederländischen Grenze*, Bielefeld 1950; idem, *Allgemeine Staatengeographie*, Berlin–New York

W miarę upływu czasu stopniowej zmianie ulegają funkcje granicy państwowej. Najczęściej zwiększa się jej przepuszczalność dla ludzi, przepływów towarów i usług oraz dla kontaktów o charakterze społeczno-kulturowym. Procesy te można łączyć ze zjawiskami globalizacji, których skutkiem jest m.in. liberalizacja handlu międzynarodowego, narastanie zjawisk integracji politycznej i ekonomicznej państw, oraz z rozwojem procesów demokratyzacji życia społecznego²⁹.

Tab. 2. Typologia kierunków badań nad problematyką granic politycznych

Kierunek badań	Przykłady badawcze	Analizowane przypadki
Studia nad obszarami spornymi	R. Hartshorne, 1933; A.E. Moodie, 1950; R. Strassoldo, 1982; M. Klemenčič, C. Schofield, 1995; G. Biger, 2004; M. Bufon, 2006	Polska–Niemcy – Górny Śląsk; granica włosko-jugosłowiańska; Chorwacja i Słowenia; Izrael i Palestyna
Funkcjonowanie i zmiany granic	S. Szczepanowski, 1920; J.W. House, 1959; Framke, 1968; G. Valussi, 1974; M.P. Drury, 1991; A. Demant, 1993; A. Paasi, 1994, 2012; A. Gosar, V. Klemenčič, 1994; W.M. Kowalski, 1997; L. Suarez-Navaz, 2004; D. Wastl-Walter, M.M. Váradi, 2011	Polska, granica polsko-litewska; bułgarsko-grecka; włosko-jugosłowiańska; Niemcy, granica niemiecko-francuska, niemiecko-duńska; granica fińsko-rosyjska (sowiecka); granica słoweńsko-chorwacka; Hiszpania i Maroko; granica austriacko-węgierska
Rozwój i ewolucja granic	W.R. Mead, 1959; K. Hansen, 1992; K. Kocsis, D. Wastl-Walter, 1993; J. Ślusarczyk, 1994; G. Biger, 2021	Granice: węgiersko-austriacka, niemiecko-duńska, fińsko-rosyjska, izraelsko-syryjska i izraelsko-egipska, polsko-niemiecka i polsko-czeska

1972; L.A.D. Kristoff, *The nature of frontiers...*, s. 269–282; U. Ante, *Politische Geographie*, Braunschweig 1981.

²⁹ Por. np. M. Bufon, *Geography of border landscapes, borderlands and Euroregions in the enlarged EU*, „Rivista geografica italiana” 2006, vol. 113(1), s. 47–72; N. Clement, *The changing economics of international borders and border regions*, [w:] J. Scott, A. Sweedler, P. Ganster, W.D. Eberwein (red.), *Border Regions in Functional Transition, European and North American Perspectives*, Erkner–Berlin 1996, s. 41–52; J.W. Scott, *Dutch-German Euroregions: a model for transboundary cooperation?*, [w:] J. Scott, A. Sweedler, P. Ganster, W.-D. Eberwein (red.), *Border Regions in Functional Transition, European and North American Perspectives*, Erkner–Berlin 1996, s. 83–106; idem, *The institutionalization of transboundary cooperation in Europe: recent developments of the Dutch-German border*, „Journal of Borderland Studies” 1993, vol. 8, s. 39–66; G. Valussi, *La fonction internationale de la frontière italo-yugoslave*, „Cahiers de Géographie de Québec” 1974, no. 43, s. 61–82.

Tab. 2 (cd.)

Kierunek badań	Przykłady badawcze	Analizowane przypadki
Wyznaczanie i demarkacja granic	S.B. Jones, 1945; S. Pietkiewicz, 1946; A. Paasi, 1988; G. Ritter, J. Hajdu, 1989; H.-D. Schultz, 1990; M. Klemenčič, 1993	Polska; Finlandia; Niemcy; Chorwacja
Eksklawy i minipaństwa	G.W.S. Robinson, 1953; L. Pedreschi, 1957; P.P. Karan, 1966; I. Siedentop, 1968; H.M. Catudal, 1974; D. Simon, 1996; D. Haller, 2000; Ch. Wellmann, 2003; E. Vinokurov, 2005; M. Sobczyński, 2006	Berlin Zachodni; granica szwajcarsko-włoska – Campione d’Italia; granica pakistańsko-indyjska – Bengal Wschodni, późniejszy Bangladesz; granica szwajcarsko-niemiecka – Büsingen i Verenauf; Gibraltar, Walvis Bay – Namibia; Niemcy – Prusy Wschodnie; granica rosyjsko-polska i litewska – Obwód Kaliningradzki; Monako; Watykan
Granice na morzu	F. Ratzel, 1900; M. Glassner, 1982; J.V.R. Prescott, 1985; M. Sobczyński, 2006	Niemcy; Wielka Brytania; Francja; USA
Granice rozdzielające bogactwa naturalne i wody	R. Hartshorne, 1933; S. Kałuski, 1994; M. Klemenčič, 1995; M. Jersič, V. Klemenčič, 1973	Górny Śląsk, Polska; Chorwacja; Słowenia
Granice wewnętrzne państw	D. Opferkuch, 1977; M. Klemenčič, 1991; M. Sobczyński, 1993	Szwajcaria; była Jugosławia; Polska

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Demant, *Die Grenzen in der Geschichte Deutschlands*, [w:] idem (red.), *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, München 1993, s. 9–31.

Wiele rozgraniczeń między państwami ma charakter sporny (granice sporne). Występują one zarówno na obszarach zamieszkałych, jak i na terenach słabo zaludnionych lub bezludnych. Obszarami o kontrowersyjnym charakterze są często strefy o relatywnie niskiej wartości użytkowej (pustynie, bagna, lądolody), gdzie do rozgraniczeń dochodzi dopiero, gdy pojawia się bezpośrednia potrzeba ustalenia przebiegu granicy w terenie. Pojęcia *granicy de facto* i *granicy de iure* oznaczają rozróżnienie między faktycznym przebiegiem linii granicznej w terenie od jej przeprowadzenia określonego prawem (np. wskazanego na odpowiedniej mapie). W większości współczesnych rozgraniczeń między państwami granica *de iure* jest również granicą *de facto*. Jest jednak stosunkowo dużo

stref długotrwałych konfliktów międzynarodowych, gdzie granice te nie pokrywają się (np. Izrael i Autonomia Palestyńska w strefie Jerozolimy i Betlejem, Indie i Pakistan w prowincji Kaszmir, Chiny i Indie w prowincji Ladakh, Maroko i Sahara Zachodnia, Sudan i Sudan Południowy, Armenia i Azerbejdżan w strefie Górskiego Karabachu, Rosja i Gruzja w strefie Abchazji i Osetii Południowej, a ostatnio Rosja i Ukraina w strefie Półwyspu Krymskiego i Donbasu).

4. Typologia granic państwowych

Opracowania poświęcone problemom rozgraniczeń między strukturami państwowymi w układach politycznych, społeczno-kulturowych czy ekonomicznych wyróżniają wiele typów granic państwowych, przy czym znaczenie ma zarówno czynnik czasu, jak i kwestie środowiskowo-fizjograficzne oraz wzajemne oddziaływanie i funkcjonowanie społeczeństw, które rozdzielają³⁰. Jeśli wziąć pod uwagę trwałość rozgraniczenia, mogą one zmieniać się w czasie lub mieć charakter zasadniczo niezmienny (oczywiście w kategoriach ludzkiego horyzontu czasowego).

We współczesnej geografii politycznej klasyczny podział na granice naturalne i sztuczne często poddawano głębokiej krytyce³¹. Od początków XIX wieku toczyła się przede wszystkim francusko-niemiecka polemika nad istotą granic naturalnych, a kwestia granic i związane z nimi problemy to jedno z kluczowych zagadnień Ratzelowskiej

³⁰ Na przykład J. Ładysz, *Geograficzne konsekwencje integracji europejskiej – zmiana funkcji granic*, [w:] S. Korenik (red.), *Wprowadzenie do geografii politycznej i gospodarczej*, Wrocław 2006, s. 216–229; K.E. Fick, *Deutschlands Grenzen und Grenzräume in geographischen Sicht – Grundzüge ihrer Genese und Funktionswandlungen in Vergangenheit und Gegenwart*, [w:] H. Jäger (red.), *Liber Amicorum Günter Niemz. Internationale Beiträge zur Geographischen Fachdidaktik und zur Regionalgeographie*, „Frankfurter Beiträge zur Didaktik der Geographie”, Bd. 12, Frankfurt/Main 1993, s. 165–185; S. Ciok, *Zmiany funkcji granicy i jej wpływ na przeobrażenia w strefie przygranicznej (na przykładzie rejonu Zgorzelca)*, [w:] B. Winiarski (red.), *Rozwój społeczno-ekonomiczny obszarów przygranicznych. Materiały na konferencję*, Wrocław 1979, s. 211–234; S.W. Boggs, *Boundary functions and the principles of boundary making*, „Annals of the Association of American Geographers” 1932, vol. 22, s. 48–49.

³¹ W polskich opracowaniach, szerzej dyskusję nad koncepcjami granic państwowych omawiają np. S. Kałuski, *Granice polityczne...*; Z. Rykiel, *Koncepcje granic...*; D. Jędrzejczyk, *Antropogeografia polska XIX i XX wieku*, Warszawa 1997; J. Bański, *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próba klasyfikacji*, „Przegląd Geograficzny” 2010, vol. 82(4), s. 489–508.

geografii politycznej³². Za sztuczne uznawano wszystkie te granice, które nie były wytworem przyrody³³.

Często granice polityczne, pokrywające swój przebieg ze spełniającą funkcję bariery przeszkodą fizjograficzną, dzielono na dwa typy – granice naturalne i sztuczne. Rozróżnienie to jest zdecydowanie umowne, granice naturalne mają bowiem zazwyczaj charakter morfologiczny, czyli poprowadzone są na podstawie wyraźnie zarysowujących się w terenie linii lub obszarów o genezie przyrodniczej, np. łańcuchów górskich, rzek, linii wybrzeża czy jezior³⁴.

Jeśli pierwsze wywodzą się najczęściej z przyrodniczych różnicowań przestrzeni, to drugie są pochodną zmian zachodzących w państwach, których zasięg określają, lub są efektem zewnętrznej presji innych państw (przeobrażenia polityczno-ustrojowe prowadzące do rozpadu, wydzielania lub łączenia się państw i obszarów, konflikty wewnętrzne i zewnętrzne o różnym podłożu, działania wojenne). Taki charakter miały m.in. granice rozbiorowe między Rosją, Austrią i Prusami poprowadzone na terytorium przedrozbiorowej Polski, granice międzywojennej Polski, Litwy i Rumunii ustalone po wielu konfliktach czy były granice Austro-Węgier, NRD, RFN i Berlina Zachodniego oraz Polski, Niemiec i ZSRR po drugiej wojnie światowej, a także granice Czechosłowacji po pierwszej i drugiej wojnie światowej oraz późniejsze, między Republiką Czeską i Słowacką, a wreszcie granice Jugosławii i państw powstałych po jej rozpadzie.

Linie graniczne często mogą podkreślać jednorodność cech przyrodniczych i społeczno-gospodarczych, historycznych, kulturowych, narodowościowych obszarów państwowych poprzez zbieżność przebiegu (granica integrująca – hiszpańsko-francuska, portugalsko-hiszpańska,

³² F. Ratzel, *Politische Geographie*, München–Leipzig 1897; idem, *La géographie politique*, Paris 1987. Por. np. R. Mellor, *Nation, state and territory: a political geography*, London 1989; J.V. Minghi, *From conflict to harmony in border landscapes*, [w:] D. Rumley, J.V. Minghi (red.), *The Geography of Border Landscapes*, London–New York 1991, s. 15–30; M.I. Glassner, *Political Geography*.

³³ Por. np. F. Ratzel, *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten*, „Petermanns Mitteilungen” 1896, vol. 42, s. 97–107; K. Haushofer, *Grenzen in ihrer geographischen...;* J.O. Broek, *The problem of ‘natural frontiers’*, [w:] J.O. Broek, *Frontiers of the Future*, Berkeley–Los Angeles 1941, s. 3–20; N.J.G. Pounds, *France and ‘les limites naturelles’ from seventeenth to the twentieth centuries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1954, vol. 44, no. 1, s. 51–62; P. Claval, *L’étude des frontières et la géographie politique*, „Cahiers de Géographie de Québec” 1974, vol. 18, s. 7–22; J.R.V. Prescott, *Boundaries and Frontiers*, London 1978.

³⁴ Na przykład D.R. Reynolds, M. McNutty, *On the analysis of political boundaries as barriers: a perceptual approach*, „East Lakes Geographer” 1968, vol. 4, s. 21–28.

szwedzko-fińska). Przykładami państw z granicami tego typu są kraje wyspiarskie (Wielka Brytania, Islandia, Republika Malgaska, Australia, Sri Lanka, Japonia i inne), państwa o relatywnie niezmiennym terytorium, z ukształtowanymi historycznie strukturami społeczno-ekonomicznymi i narodowymi (Szwajcaria, Hiszpania, Portugalia, do pewnego stopnia Holandia i Norwegia), kraje powstałe w zasięgu wcześniej funkcjonujących struktur o charakterze regionów społeczno-ekonomicznych (np. Luksemburg, Estonia, Erytrea)³⁵. Granice i tereny przygraniczne są szczególnymi liniami i związanymi z ich przebiegiem obszarami, gdzie zaobserwować można dwa wykluczające się procesy: integracji i izolacji, współpracy i wyłączenia. Szczególnym przypadkiem omawianych zjawisk w Europie są zewnętrzne granice UE³⁶.

Granice bardzo często nie nawiązują ani do przestrzennych zróżnicowań, wynikających z historycznych uwarunkowań tych procesów, ani do powstałych – w efekcie zmian terytorialnych, ekonomicznych, społeczno-kulturowych czy etnicznych – struktur typu regionalnego (granice dzielące – np. granica polsko-niemiecka na Górnym Śląsku po pierwszej wojnie światowej, węgiersko-słowacka, włosko-austriacka w Tyrolu). Wiele przykładów tego typu rozgraniczeń można znaleźć w postkolonialnej Afryce (np. granice byłych kolonii francuskich, angielskich i niemieckich, wyznaczone pierwotnie jedynie w formie kartograficznej, często jako linie proste, bez rozpoznania w terenie, dzielące zwarte terytoria etniczne, kulturowe i ekonomiczne pomiędzy co najmniej dwoma państwami). Często ich przebieg uwzględniał jedynie polityczne i militarne interesy kolonialnych mocarstw (np. wyznaczenie tzw. *Caprivi Strip* [*Caprivizipfel*] – pasa ziemi o długości około 450 km pomiędzy Angolą i Botswaną, który jest częścią Namibii; zasięg granic Gambii, które obejmują kilkusetkilometrowy pas ziemi po obu stronach rzeki o tej samej nazwie; geometrycznie poprowadzone granice Republiki Czad).

W większości współczesnych typologii granic, które traktują kwestię granic politycznych w zintegrowany sposób, podejście oparte na dychotomicznym podziale granice naturalne–sztuczne nie jest traktowane jako właściwe. W wielu przypadkach granica państwowa poprowadzona np. wzdłuż rzeki w rzeczywistości oddziela od siebie obszary położone

³⁵ Por. M. Baczwarow, A. Suliborski, *Kompendium wiedzy...*; J. Bański, J. Dobrowolski, M. Flaga, W. Janicki, M. Wesołowska, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, „*Studia Obszarów Wiejskich*” 2010, t. XXI.

³⁶ Między innymi Ch. Wellmann, *Recognising borders: coping with historically contested territory*, [w:] H.-M. Birckenbach, Ch. Wellmann (red.), *The Kaliningrad Challenge – Options and Recommendations*, „*Kieler Schriften zur Friedenswissenschaft*”, Bd. 10, Münster 2003.

po obu jej stronach, które pod względem cech środowiskowych (dolina rzeki), gospodarczych, infrastrukturalnych, a często również etniczno-kulturowych mają jednorodny charakter. Nie spełnia zatem najbardziej podstawowej funkcji, jaką w ujęciu definicyjnym jest skuteczny podział terytorium między suwerenne państwa³⁷. W efekcie granicę tego typu można uznać również za sztuczną, ponieważ rozdziela formalnie (czyli z woli człowieka i ustanowionych przez niego zasad) elementy, które fizjograficznie i środowiskowo stanowią całość. Przykładem może być poprowadzona biegiem Odry i Nysy Łużyckiej zachodnia granica Polski, która podzieliła na dwie części wiele ośrodków rozwijających się wcześniej jako jednolite układy miejskie (np. Zgorzelec przed 1945 rokiem stanowił prawobrzeżną część miasta Gorlitz, a Słubice zaodrzańską część Frankfurtu nad Odrą)³⁸.

W ujęciach genetycznych najczęściej wyróżnia się cztery podstawowe koncepcje granic:

1) granice naturalne *sensu stricto* – za ich podstawę uważa się tzw. prawa natury;

2) granice historyczne, ich przebieg opiera się na argumentach wywodzonych z tradycji;

3) granice „narodowe”, które odpowiadają zasięgowi języka i rasy według założonych kryteriów wyznaczania językowych przewag (koncepcja niemiecka);

4) granice „narodowe”, oparte na zasięgu kultury (koncepcja francuska).

Poza pierwszą grupą koncepcji granic, którą opierano na założeniach fizyczno-geograficznych (typu pasma górskie, rzeki, wododziały, uskok terenu, bagna), trzy pozostałe – w większym lub mniejszym stopniu – miały nadany przez człowieka, a więc subiektywny i „sztuczny” charakter. Wprawdzie pojęcie sztucznych granic nie opiera się na liniowych elementach środowiska przyrodniczego, jednak wszystkie linie graniczne (w tym przede wszystkim granice polityczne) są wyłącznie efektem umowy społecznej, a więc wytworem człowieka³⁹. W przypadku granic

³⁷ Zob. Z. Rykiel, *Podstawy geografii...*

³⁸ Zob. np. P. Sahlins, *Natural frontiers revisited. France's boundaries since the seventeenth century*, „American Historical Review” 1990, vol. 95, s. 1423–1451; R. Zenderowski, M. Brzezińska, *Miasta podzielone granicą państwową w nowych państwach członkowskich UE: od separacji do integracji*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2014, t. 2, nr 2, s. 164–183.

³⁹ Por. np. J.A. Agnew, *National boundaries and Europe's borders*, [w:] J.A. Agnew, *Re-inventing Geopolitics: Geographies of Modern Statehood (Hettner Lectures 4)*, Heidelberg 2001, s. 7–26; idem, *Territoriality and political identity in Europe*, [w:] M. Berezin, M. Schain (red.),

morfologicznych przyroda zwykle pomaga człowiekowi w podejmowaniu decyzji o wyznaczeniu linii granicznej (ułatwia ją). Jest ona niejako narzucona warunkami fizjograficznymi i nie trzeba jej szczegółowo wytyczać. Dużo bardziej skomplikowana sytuacja jest w przypadku tzw. granic sztucznych, które zawsze wymagają wytyczenia w terenie i konieczne są bardziej drobiazgowo uzgodnienia.

Cała dyskusja nad kwestią „naturalności” granic niewątpliwie miała – szczególnie w pierwszej połowie XX wieku – podłoże ideologiczne, służąc konkretnym celom politycznym⁴⁰. I choć pojęcie granic naturalnych definiowano stosunkowo rzadko, to w praktyce posługiwano się tym terminem w odmiennych kontekstach.

Zwykle wydzielano pięć typów granic, które zawierają w sobie składową środowiska przyrodniczego w większym (1–3) lub mniejszym stopniu (4–5)⁴¹:

- 1) naturalnie obronne (*natural defense boundaries*);
- 2) wyznaczone przez przyrodę (*naturgemarken Grenzen, naturally marked boundaries*), zapożyczone od przyrody (*naturentlehtnen Grenzen, boundaries borrowed from nature*) lub zaznaczające się w przyrodzie (*naturmarken Grenzen, boundaries marked in natur*);
- 3) chorograficzne (*choren Grenzen, Naturgebietsgrenzen, natural area boundaries*) lub granice strukturalne (*Strukturmarken Grenzen, structural boundaries*), wskazujące zasięg obszarów krajobrazowo podobnych;
- 4) organiczne lub harmoniczne, oznaczające zasięg obszarów powiązanych gospodarczo, stanowiących integralne całości z ekonomicznego punktu widzenia oraz
- 5) krajobrazów kulturowych (*cultural landscape boundaries*).

Wymienione rozróżnienia nie wyczerpują typologii granic zarówno pod względem zróżnicowania genetycznego, jak i związków ze

Europe without borders: remapping territory, citizenship and identity in a transnational age, Baltimore 2003, s. 219–242.

⁴⁰ Por. m.in. N.J.G. Pounds, *The origin of the idea...*; P. Zanini, *Significati del confine. I limiti naturali, storici, mentali*, Milano 1997.

⁴¹ R. Hartshorne, *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, „Annals of the Association of American Geographers” 1933, vol. 23, s. 195–228; H. Donnan, T. Wilson, *Borders: frontiers of identity, nation and state*, Oxford 1999; H. van Houtum, *An overview of European geographical research on borders and border regions*, „Journal of Borderlands Studies” 2000, vol. XV, no. 1, s. 57–83; W. Kymlicka, *Territorial boundaries: a liberal egalitarian perspective*, [w:] D. Miller, S. Hashmi (red.), *Boundaries and Justice: Diverse Ethical Perspectives*, Princeton 2001, s. 249–275; W. Heller, *West-Unternehmen im Grenzgebiet Nordthuringens. Zur räumlichen Ausbreitung von Betriebsgründungen durch Investoren aus den alten Bundesländern nach der politischen Wende (1989–1992) in den Landkreisen Heiligenstadt, Worbis und Nordhausen*, „Jenaer Geographische Schriften” 1993, Bd. 1, s. 93–112.

środowiskiem przyrodniczym i szerzej – z działalnością i aktywnością człowieka⁴². Jeśli chodzi o współczesne problemy związane z procesami funkcjonowania granic państwowych, to Anssi Paasi⁴³ wskazuje trzy podstawowe ich grupy:

1) związane z granicami politycznymi: zmiany przebiegu granic jako linii rozgraniczających organizmy państwowe (linie demarkacyjne);

2) wskazujące rolę granic w polityce i stosunkach międzynarodowych: redefiniowanie przestrzennych zasięgów zarządzania (*governance*) strukturami politycznymi (m.in. państwami) jako reakcja na procesy globalizacji;

3) składające się na politykę tworzenia granic: wdrażanie i odtwarzanie granic w układach przestrzennych jako reakcja na zmieniające się zależności między narodami, państwami, terytoriami i tożsamościami⁴⁴.

W takim kontekście problem „naturalności” granic traci na znaczeniu i nabiera stopniowo charakteru drugorzędny. Natomiast istotniejsza staje się funkcja granicy jako składnika struktury międzynarodowej, który umożliwia porządkowanie i organizowanie stosunków polityczno-prawnych, społeczno-kulturalnych i ekonomicznych⁴⁵.

Z kolei Liam O’Dowd⁴⁶ w dyskusji nad kierunkami rozwoju współpracy transgranicznej w Europie, w warunkach uformowanych w pro-

⁴² Na przykład H. van Houtum, A. Struver, *Borders, strangers, doors and bridges*, „Space and Polity” 2002, vol. 6, no. 2, s. 141–146; D. Newman, *Boundary geopolitics: towards a theory of territorial lines?*, [w:] E. Berg, H. van Houtum (red.), *Routing Borders Between Territories, Discourses and Practices*, Aldershot 2003, s. 277–291.

⁴³ A. Paasi, „A borderless world”. *Is it only rhetoric or will boundaries disappear in the globalizing world?*, [w:] P. Reuber, G. Wolkersdorfer (red.), *Politische Geographie. Handlungsorientierte Ansätze und Critical Geopolitics*, Heidelberg 2001, s. 133–145. Zob. też: D. Newman, A. Paasi, *Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography*, „Progress in Human Geography” 1998, vol. 22, no. 2, s. 186–207; H. van Houtum, T. van Naerssen, *Bordering, ordering, and othering*, „Journal of Economic and Social Geography (TESG)” 2002, vol. 93, no. 2, s. 125–136.

⁴⁴ A. Paasi, *Boundaries as social processes: territoriality in the world of flows*, „Geopolitics” 1998, vol. 3, s. 69–88.

⁴⁵ Por. np. H. van Houtum, *Borders of comfort, spatial economic bordering processes in the European Union*, „Regional and Federal Studies” 2002, vol. 12, no. 4, s. 37–58; D. Newman, *Boundaries, borders and barriers: changing geographic perspectives on territorial lines*, [w:] M. Albert, D. Jacobson, Y. Lapid (red.), *Identities, Borders and Orders, Rethinking International Relations Theory, Borderlines*, vol. 18, Minneapolis 2001, s. 137–150; J. Chan, *Territorial boundaries and Confucianism*, [w:] D. Miller, S.H. Hashmi (red.), *Boundaries and Justice. Diverse Ethical Perspectives*, Princeton 2001, s. 89–111.

⁴⁶ L. O’Dowd, T.M. Wilson, *Frontiers of sovereignty...* Zob. też T.M. Wilson, *Sovereignty, identity and borders: Political anthropology and European integration*, [w:] L. O’Dowd, T.M. Wilson (red.), *Borders, Nations and States: Frontiers of Sovereignty in the New Europe*, Aldershot 1996, s. 199–220.

cesie historycznym państw i zmieniających się reżimów granicznych, proponuje stosowanie stosunkowo nieskomplikowanych terminów klasyfikacyjnych. Rozróżnienia związane ze zmianami w strefach pograniczy i procesami integracji europejskiej oraz rozszerzania struktur europejskich zdecydowanie kierują się w stronę funkcjonalną. Łącznie obejmują cztery grupy funkcji granic politycznych wraz z ich rolami w układach społeczno-ekonomicznych i przestrzennych:

- 1) bariery;
- 2) pomosty;
- 3) zasoby;
- 4) symbole tożsamości.

W takim ujęciu integracja europejska ujawnia się poprzez narastanie i pojawianie się coraz bardziej „demokratycznych regulacji” odnoszących się do funkcji granic. Wraz z postępującą globalizacją i rosnącą przepuszczalnością granic coraz istotniejszym problemem staje się możliwość kontynuacji regulacji funkcjonowania granic w Europie w kierunku rosnącej otwartości. Ważne jest też, jak prowadzona politycznie regionalizacja w strefach granic państwowych może przyczynić się do zmniejszenia ich negatywnych oddziaływań⁴⁷. Granice przestają być liniami dzielącymi w znaczeniu tradycyjnych rozgraniczeń rozumianych jako linie demarkacyjne, separujące od siebie państwa. Ich rozdzielająca funkcja słabnie, stają się bardziej przepuszczalne, a często również są na nich miejsca, gdzie społeczności lokalne i regiony łączą się i przenikają. We wzajemnych relacjach Unii Europejskiej w sferze globalnej granice stają się instytucją typu sieciowego i transmisyjnego (miejsca przepływu towarów, osób, informacji, usług itd.), a ich funkcjonowanie jako konkretnych linii rozdzielających stopniowo maleje w nowych, zmieniających się relacjach społeczno-gospodarczych i politycznych pomiędzy kształtującymi się centrami i szerokimi obszarami peryferii. Stopniowa europeizacja przestrzeni w układzie ekonomiczno-politycznym Europy ani nie eliminuje granic pomiędzy krajami członkowskimi, ani też nie kreuje nowych, zewnętrznych rozgraniczeń, powstają natomiast nowe rodzaje ograniczeń w kształtującej się europejskiej przestrzeni⁴⁸.

⁴⁷ Por. L. O'Dowd, *The changing significance of European borders*, „Regional and Federal Studies” 2002, vol. 12, no. 4, s. 13–36; H. Eskelinen, *Co-operation across the line of exclusion: the 1990s. Experience at the Finnish-Russian border*, „European Research in Regional Science” 2000, vol. 10, s. 137–150; R. Ratti, *Problématique de la frontière et du développement des régions-frontières*, „Sciences de la société. Territoires Frontaliers. Continuité et cohésion” 1996, no. 37, s. 37–48.

⁴⁸ Zob. więcej G. Delanty, *Peripheries and borders in a post-western Europe*, Eurozine, 2007, <https://www.eurozine.com/peripheries-and-borders-in-a-post-western-europe/> (dostęp:

W perspektywie szerszej – międzynarodowej i kosmopolitycznej – uwaga koncentruje się na ważności granic i miejsc ich pokonywania (*border crossings*) w codziennym życiu, co prowadzi do szerszej konstatacji, że granice polityczne i mobilność społeczeństw nie stanowią sprzeczności – w znaczeniu współczesnym granice są barierami i liniami rozdzielającymi, ale równocześnie symbolizują otwartość i możliwości, aczkolwiek w zupełnie odmienny sposób. To, co dla jednych jest granicą i ograniczeniem, dla innych jest bramą do nowych możliwości. W takim sensie granice we współczesnej Europie pozostają zróżnicowane pod względem pełnionych funkcji, stopniowo zanikając w sensie fizycznym i tradycyjnych funkcji rozdzielających lokalne przestrzenie, ale nabierając innych, jako synonimy obszarów pograniczy, peryferii, które wymagają nowych sposobów zarządzania (*governance*) i otwierania możliwości rozwojowych w sensie europejskim⁴⁹.

Spółeczna konstrukcja granic w Europie może też być odczytywana jako złożony efekt historycznej trajektorii rozwoju, w której zewnętrzne i wewnętrzne rozgraniczenia pozostają w interakcji. Tak rozumiane granice mają znaczenie dla ludzi, ponieważ są konstrukcjami relacyjnego zaufania. W takim ujęciu ugruntowują się silne podziały związane z granicami – można je łączyć z kwestiami tożsamości w sensie świadomości społecznej. W specyficznej sytuacji uwarunkowanej historycznie praktycznie cokolwiek może pełnić funkcję różnicującego rozgraniczenia między społecznościami. Jedynym ograniczeniem w powstawaniu granic jest konieczność kontynuacji istniejących wcześniej stosunków zaufania w nowej sytuacji rozgraniczenia (czyli powstawania nowej granicy politycznej). Nie ma przy tym znaczenia, czy w sensie fizycznym charakter granicy jest kontynuacyjny, czy nie, relacje między zaufaniem i tożsamością odtwarzają się zarówno poprzez konserwatywne podtrzymywanie tradycji, jak i rewolucyjne zerwanie z nią. Radykalne zerwanie z tradycyjnym rozumieniem granic i tożsamości europejskiej skutkuje odejściem, a nawet brakiem konieczności podtrzymywania tradycyjnej roli granic w Europie. Historycznie uzasadniona jest zarówno kontynuacja europejskich procesów integracyjnych, podtrzymująca

1.07.2022); G. Delanty, C. Rumford, *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, London 2005.

⁴⁹ C. Rumford, *Does Europe have cosmopolitan borders?*, „Globalizations” 2007, vol. 4, no. 3, s. 327–339; idem, *Theorizing borders*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, s. 155–169. Zob. też E. Balibar, *The borders of Europe*, [w:] P. Cheah, B. Robbins (red.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, Minneapolis 1998, s. 216–229; D. Newman, *Borders and bordering: towards an interdisciplinary dialogue*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, no. 2, s. 171–186.

stare relacje zaufania związane z granicami, jak i ewolucja w kierunku specyficznego zerwania z ich kontynuacją. W każdym przypadku zachowany zostanie kontynuacyjny charakter stosunków zaufania, związany z europejskimi rozgraniczeniami⁵⁰.

W praktyce zwraca się uwagę na współczesną wielopoziomowość interakcji poprzez granicę, gdzie niejednorodność jest zasadą, a uogólnienie praktyk w ponadgranicznych kontaktach jest często trudne do wytłumaczenia. Niejednorodność wzrasta, począwszy od zróżnicowanych doświadczeń, wynikających z procesu kształtowania granicy oraz narastających formalnych i nieformalnych relacji poprzez granicę. Podobny kierunek zmian łączy się z działaniami władz gospodarczych i politycznych sąsiadujących państw oraz rolą, jaką odgrywają zewnętrzne czynniki władzy, a także z oddziaływaniem regionalnych i narodowych problemów. Ponadto Unia Europejska podkreśla, poprzez różne sposoby implementowania integracji gospodarczej i konkurencyjności, że można aktywnie wpływać na pierwotną niejednorodność granic europejskich⁵¹.

Ogólnie rzecz biorąc, granice polityczne są uznawane za wieloaspektowe instytucje⁵², które zawierają pojęciową siłę, nie tylko pomagającą jednostkom i społecznościom tworzyć tożsamości, ale również wywierającą wrażenie bezpieczeństwa i wygody. Także w ujęciu tzw. Europy bez granic granice państwowe pozostaną głównym narzędziem organizacji działalności gospodarczej i ochrony narodowych interesów ekonomicznych. Na innym, lokalnym poziomie granice ciągle pełnić będą swoją funkcję w oddziaływaniu na społeczno-przestrzenne zachowania, postawy i stosunki. Wśród zjawisk tego typu warto zwrócić uwagę np. na politykę związaną z kontaktami poprzez granice, percepcję sąsiadujących poprzez granicę krajów, społeczności regionalnych i lokalnych, współpracę ponadgraniczną (transgraniczną), a także możliwości tworzenia struktur o charakterze transgranicznych regionów⁵³.

⁵⁰ K. Eder, *Europe's borders*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, no. 2, s. 255–271.

⁵¹ L. O'Dowd, *The changing significance...* Por. też: M. Perkmann, Ngai-Ling Sum, *Globalization, regionalization and cross-border regions: scales, discourses and governance*, [w:] eidem (red.), *Globalization, Regionalization and Cross-Border Regions*, Basingstoke 2002, s. 3–21; A.C. Diener, J. Hagen, *Theorizing borders in a 'borderless world': globalization, territory and identity*, „Geography Compass” 2009, vol. 3, no. 3, s. 1196–1216, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00230.x>

⁵² J. Anderson, L. O'Dowd, T.M. Wilson, *New borders for a changing Europe: cross-border cooperation and governance*, London 2003.

⁵³ G. Delanty, *Borders in a changing Europe: An analysis of recent trends*, „Comparative European Politics” 2006, vol. 4, no. 2, s. 183–202.

5. Problematyka granic i obszarów przygranicznych – aspekty badawcze

Na pogranicza i ich problemy przestrzenne oraz społeczno-gospodarcze zwrócono w polskich badaniach naukowych uwagę już w połowie lat siedemdziesiątych, w związku z pierwszym szerszym po drugiej wojnie światowej otwarciem tych obszarów dla różnego typu kontaktów transgranicznych oraz ruchów ludzi i towarów przez granice państwowe. Zagadnienia stref i regionów przygranicznych ściśle wiążą się z rozwijanymi – również na gruncie polskich badań przestrzennych – koncepcjami układów rdzeni i peryferii w przestrzennych systemach społeczno-gospodarczych. Strefy przygraniczne należą bowiem do kategorii obszarów peryferyjnych, których charakterystyczną cechą jest asymetria przestrzenna. Z jednej strony ograniczone są granicą państwową, stanowiącą do niedawna barierę o słabej przepuszczalności. Z drugiej w układzie ciągłym są otwarte i powiązane, często szeroką strefą przejściową, z układem regionalnym kraju. Proces przekształceń społeczno-gospodarczych i przestrzennych obszaru przygranicznego wiąże się ze zmienną funkcją granicy państwowej, która może mieć zarówno charakter bariery przestrzennej o różnym stopniu przepuszczalności (filtra), jak i czynnika integrującego całą strefę przylegającą do granicy państwowej, o czym szeroko pisano wcześniej. Te typy funkcji granicy wielokrotnie były już analizowane w licznych aspektach, przede wszystkim gospodarczych i społeczno-kulturowych⁵⁴. W strefach przygranicznych szczególne znaczenie mają powiązania w sferze kultury. Ułatwiając nawiązywanie

124

⁵⁴ Na przykład Y. Verhasselt, *Espaces culturels et sociaux transfrontaliers: le cas de la frontière franco-belge*, „Bulletin Association géographique française” 1986, s. 117–121; D. Maillat, *Transfrontalier regionalism: the Jura arc from Basle to Geneva*, [w:] I. Duchacek, D. Latouche, G. Stevenson (red.), *Perforated Sovereignties and International Relations*, New York 1988, s. 199–211; idem, *Transborder Regions between Members of EC and Non-Member Countries*, „Built Environment” 1990, vol. 16, s. 38–51; J. Wieczorek, *Entwicklungschancen und -Probleme in den Grenzräumen Mitteleuropas aus Sicht der staatlichen Raumordnung – Beispiele aus der Europäischen Union*, [w:] P. Jurczek (red.), *Regionale Entwicklung über Staatsgrenzen: das Beispiel der Euregio Egrensis*, „Kommunal- und Regionalstudien”, no. 23, Kronach/Bayern-München-Bonn 1996, s. 37–54; M. Bufon, *Local aspects of transborder cooperation: a case study on the Italo-Slovene border landscape*, [w:] W. Gallusser (red.), *Political Boundaries and Coexistence*, Bern 1994, s. 19–29; P. Eberhardt, *Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski*, „Przegląd Geograficzny” 1996, t. 68, z. 1–2, s. 41–55; S. Dotzblasz, A. Raczyk, *Współpraca transgraniczna...*; M. Sobczyński, *The historical transborder region of Orawa*, [w:] M. Koter, K. Heffner (red.), *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems. Region and Regionalism*, vol. 3, Opole–Łódź 1998, s. 141–149 i inni.

społecznych kontaktów transgranicznych, rozwijają je i skutkują zmniejszeniem efektu peryferyzacji, charakterystycznego dla licznych stref i regionów związanych z granicami państwowymi⁵⁵.

Otwarcie granic państwowych całkowicie zmienia w strefach przygranicznych układ stosunków społecznych, ale przede wszystkim gospodarczych, skutkując zupełnie nowymi powiązaniem, a tym samym również przekształcając ich dotychczasowy system funkcjonalno-przestrzenny w skali lokalnej i regionalnej⁵⁶. Efekty społeczne i przede wszystkim gospodarcze takiej zmiany ujawniają się jednak w bardzo zróżnicowanej formie (m.in. handel przygraniczny i jego infrastruktura, przepływy do pracy oraz do handlu i usług, nowe firmy nastawione na działanie po obu stronach granicy, inicjatywy współpracy społecznej i kulturalnej, indywidualne kontakty i przedsięwzięcia) oraz w różnych interwałach czasowych. Większa przepustowość linii granicznej i zdecydowanie mniej absorbujące czynności związane z przekraczaniem granicy zachęcają rosnącą liczbę ludzi do odwiedzenia obszarów położonych za granicą. Ruch turystyczny oraz wypoczynek w sąsiadującym kraju rozwija się, wykorzystując zarówno atrakcyjność miejsc, jak i różnice w cenach oraz jakości usług rekreacyjno-turystycznych⁵⁷. Zwykle znaczenie mają uwarunkowania polityczne, różnice kulturowe, w tym językowe, długość okresu ścisłej separacji granicą, różnice w poziomie rozwoju społeczno-ekonomicznego⁵⁸.

Granice mogą być także źródłem korzyści lokalizacyjnych, które stymulują rozwój lokalny, a nawet regionalny. Tego typu oddziaływanie ujawnia się – przynajmniej w okresie częściowego otwarcia – przede wszystkim w sąsiedztwie przejść granicznych. Główne efekty tego to

⁵⁵ Por. G. Wackermann, *Le vécu transfrontalier et ses répercussions*, „Revue Géographique de L’Est” 1987, no. 1–2, s. 5–17.

⁵⁶ H. Gebhardt, *Perzeption von Grenzen und grenzüberschreitende Verflechtungen. Beispiele aus dem Alpenraum*, „Revue Géographique de L’Est” 1987, no. 1–2, s. 39–51.

⁵⁷ Na przykład J. Matznetter, *Border and tourism: fundamental relations*, [w:] G. Gruber, H. Lamping, W. Lutz, J. Matznetter, K. Vorlauer (red.), *Tourism and Borders. Proceedings of the Meeting of the IGU Working Group: Geography of Tourism and Recreation Ljubljana/Trieste 15–19.9.1978*, Frankfurt/Main 1979, s. 61–73. Por. także M. Mayer, W. Zbaraszewski, D. Pieńkowski, G. Gach, J. Gernert, *Barrier effects of the Polish-German border on tourism and recreation: the case of protected areas. An introduction*, [w:] eidem, *Cross-border Tourism in Protected Areas. Geographies of Tourism and Global Change*, Cham 2019, s. 1–17, https://doi.org/10.1007/978-3-030-05961-3_1

⁵⁸ Por. m.in. A.K.M.A. Ullah, A.A.-Z.A. Kumpoh, *Are borders the reflection of international relations? Southeast Asian borders in perspective*, „Journal of Asian Security and International Affairs” 2018, vol. 5(3), s. 295–318, <https://www.jstor.org/stable/48602179> (dostęp: 1.07.2022); A.-L. Amilhat-Szary, F. Giraut, *Borderities: The Politics of Contemporary Mobile Borders*, Basingstoke 2015, <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:75829> (dostęp: 1.07.2022); K. Heffner, *Regiony przygraniczne...*

rozwój handlu przygranicznego, opłaty celne, tanie usługi i lokalny rynek pracy związany z obsługą ruchu granicznego⁵⁹. W sferze gospodarczej otwarcie granic z jednej strony cechuje się pozytywnym oddziaływaniem na funkcjonujące w strefie przygranicznej zakłady i przedsiębiorstwa, rozszerzając znacznie ich rynki zbytu oraz pola działania, ujawnia się także w rosnących przepływach związanych z pracą za granicą. Natężenie tych ostatnich zależy głównie od różnic w warunkach zatrudnienia i płacy pomiędzy sąsiadującymi rynkami pracy. Z drugiej strony istnieją stosunkowo nieliczne dziedziny, w których gospodarcze skutki otwarcia granic państwowych są negatywne⁶⁰.

6. Zmiany granic w Europie w XIX–XXI wieku. Przykład współczesnej granicy między Polską i Czechami

126 W Europie, rozumianej jako jednostka fizyczno-geograficzna (a więc od Uralu po Półwysep Iberyjski), funkcjonuje ponad czterdzieści suwerennych państw. W okresie ostatnich dwustu lat zarówno liczba państw, a więc ich suwerenny byt, jak i – co za tym idzie – wyznaczany traktatowymi granicami zasięg przestrzenny bardzo często się zmieniały. Oznacza to, że następowały większe lub mniejsze przesunięcia przynależności państwowej terytoriów, a w konsekwencji dokonywały się także zmiany przebiegu granic⁶¹. Przykładowo: obszar dzisiejszej granicy polsko-czeskiej z początkiem XIX wieku rozdzielał zupełnie odmienne w sensie konstrukcji formalnej, społecznej i ekonomicznej struktury państwowe – Cesarstwo Austriackie (monarchię Habsburgów) i Królestwo Prus, a pod koniec tego stulecia południowa

⁵⁹ Na przykład A. Krakowiak-Bal, *Potencjał gospodarczy gmin przygranicznych Polski Południowej*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2006, nr 2/2, s. 149–158; J. Bański, J. Dobrowolski, M. Flaga, W. Janicki, M. Wesołowska, *Wpływ granicy państwowej...*

⁶⁰ H. Spehl, *Wirkungen der nationalen Grenze auf Betriebe in peripheren Regionen, dargestellt am Beispiel des Saar-Lor-Lux-Raumes*, [w:] H. Spehl i in., *Probleme räumlicher Planung und Entwicklung in den Grenzräume an der deutsch-französisch-luxemburgischen Staatsgrenze*, Hannover 1983, s. 199–224; K. Heffner, *Efektywność współpracy w euroregionach na granicy polsko-czeskiej*, [w:] A. Stasiak (red.), *Euroregiony wschodniego pogranicza – założenia i osiągnięcia*, Białystok 2002, s. 255–268; R. Pijpers, *Waiting for work: labour migration and the political economy of borders*, [w:] D. Wastl-Walter (red.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Farnham 2011, s. 439–460.

⁶¹ R. Matykowski, *Trwałość i zmienność granic w Europie*, „Przegląd Zachodni” 2008, nr 3, s. 95–112; Z. Rykiel, *European boundaries in spatial research*, „European Spatial Research and Policy” 1995, vol. 2, no. 1, s. 35–47.

granica Śląska rozdzieliała rozwijające się zupełnie różnymi ścieżkami Cesarstwo Austro-Węgierskie od Cesarstwa Niemiec. Po pierwszej wojnie światowej tylko w niewielkim stopniu zmieniona granica oddzielała republikę Niemiec i, we wschodniej części, odrodzoną Polskę od nowo powstałej wówczas Czechosłowacji. Po układzie monachijskim i aneksji Kraju Sudetów, a potem reszty Czech do hitlerowskich Niemiec Śląsk w całości znalazł się w obrębie tego państwa⁶². Wreszcie w wyniku drugiej wojny światowej praktycznie cały Śląsk trafił w skład Polski, a linia graniczna, zbliżona do tej z początków XIX wieku, oddziela obecnie Polskę od Republiki Czeskiej (która powstała po rozpadzie Czechosłowacji w 1992 roku)⁶³.

Współczesna granica polsko-czeska należy do najtrwalszych tego typu struktur przestrzennych w Europie – zarówno w wymiarze historycznym, jak i w porównaniu z innymi liniami rozgraniczającymi państwa. Obecna granica pomiędzy Polską i Czechami liczy 790 km (22,1% ogólnej długości polskich granic) i w większości poprowadzona jest głównymi pasmami Sudetów. Z regionalnego punktu widzenia jest to granica rozdzielająca historyczny Śląsk od Czech i Moraw. Duża część obszaru pogranicza polsko-czeskiego, tak po czeskiej, jak i po polskiej stronie granicy, charakteryzuje się nasilonymi procesami peryferyzacji, które przyjmują formę permanentnej depopulacji, a w wielu miejscach dochodzi do zaniku osadnictwa⁶⁴. Tego typu obszary wymagają szczególnego podejścia i trwałej polityki regionalnej, wykorzystującej środki i narzędzia wypracowane w ramach inicjatyw spójnościowych, szeroko uruchamianych dla wielu innych pogranicznych obszarów i regionów w Unii Europejskiej.

127

7. Podsumowanie

W procesie ewolucji granic państwowych i ich oddziaływania na funkcjonowanie stref i regionów przygranicznych występować może tak silny efekt rozdzielający w gospodarce obszaru przygranicznego, że

⁶² Zob. np. K. Heffner, B. Solga, *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*, [w:] R. Gładkiewicz, T. Sołdra-Gwiżdż, M.S. Szczepański (red.), *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*, Opole–Wrocław 2012, s. 127–142.

⁶³ Zagadnienia te omówiono szczegółowo m.in. w pracy S. Ciok, S. Dołzbłasz, M. Leśniak, A. Raczyk, *Polska–Niemcy. Współpraca i konkurencja na pograniczu*, Wrocław 2008.

⁶⁴ Por. m.in. K. Heffner, A. Latocha, *Depopulacja i zanikające wsie w strukturze obszarów wiejskich pogranicza polsko-czeskiego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2021, t. 14(55), s. 67–89, <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.55.06>

rozwój po obu stronach granicy jest spowolniony. Przeszkody rozwojowe kojarzą się także ze środowiskiem pogranicza, które jest zwykle wypadkową co najmniej dwóch odmiennych systemów społecznych, języków, tradycji kulturalnych i ekonomicznych, a pokonywanie i przewycięzanie różnic zajmuje zwykle znacznie więcej czasu, niż powszechnie się sądzi – często są to dziesiątki, a nawet setki lat⁶⁵.

Wszystkie te zróżnicowania w większym bądź mniejszym stopniu utrudniają komunikację między obszarami po obu stronach granicy. Jednak z drugiej strony rosnąca „przepuszczalność” regionów (rzadziej stref przygranicznych) związanych z granicami państw przekształca je stopniowo w strefy kontaktu między sąsiadującymi państwami, z wysokim stopniem powiązań w ruchu codziennym, częstymi migracjami, zarówno krótko-, jak i długotrwałymi (czasami permanentnymi) oraz bieżącymi spotkaniami pomiędzy różnymi tradycjami, mentalnościami i orientacjami, a także rosnącymi efektami w sferze ekonomicznej⁶⁶. Trwałym elementem otwarcia granic staje się ruch związany z zagranicznym wypoczynkiem, rekreacją i turystyką. W tej sytuacji zarówno społeczne i gospodarcze podmioty działające w strefach bezpośrednio związanych z funkcjonowaniem granicy, jak i całe regiony przygraniczne mają coraz większe wymagania związane z możliwościami komunikacyjnymi i przystosowawczymi⁶⁷.

⁶⁵ Między innymi A.-L. Amilhat-Szary, *Border art and the politics of art display*, „Journal of Borderlands Studies” 2012, vol. 27, s. 213–228.

⁶⁶ Więcej na ten temat w opracowaniu: D. Wastl-Walter, *Borderlands*, s. 373–379.

⁶⁷ Por. Z. Przybyła, *Kierunki współpracy gospodarczej regionów przygranicznych na tle ich funkcji ekonomicznych*, Wrocław 1991; S. Krätke, *Where East meets West – the German-Polish border region in transformation*, „European Planning Studies” 1996, vol. 4, no. 6, s. 647–669; S.S. Trojan, J. Tyszczenko, *Wpływ procesów demokratyzacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej na współpracę transgraniczną*, [w:] M. Malikowski, D. Wojakowski (red.), *Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych i lokalnych*, Kraków 2005, s. 98–117; M. Heintel, N. Weixlbaumer, *Transboundary protected areas as instruments of transborder co-operation? The case of the Nature Park Irottko-Geschriebenstein*, „Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft” 2015, no. 157, s. 91–107; I. Markuszewska, M. Tanskanen, J. Vila Subirós, *Boundaries from borders: cross-border relationships in the context of the mental perception of a borderline – experiences from Spanish-French and Polish-German border twin towns*, „Quaestiones Geographicae” 2016, vol. 35(1), s. 105–119.

Bibliografia

- Adami V., *National Frontiers in Relation to International Law*, London 1927.
- Agnew J.A., *National boundaries and Europe's borders*, [w:] J.A. Agnew, *Reinventing Geopolitics: Geographies of Modern Statehood (Hettner Lectures 4)*, Heidelberg 2001, s. 7–26.
- Agnew J.A., *Territoriality and political identity in Europe*, [w:] M. Berezin, M. Schain (red.), *Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*, Baltimore 2003, s. 219–242.
- Albrecht V., *Der Einfluß der deutsch-französischen Grenze auf die Gestaltung der Kulturlandschaft im südlichen Oberrheingebiet*, „Freiburger Geographische Hefte” 1974, Bd. 14.
- Amilhat-Szary A.-L., *Border art and the politics of art display*, „Journal of Borderlands Studies” 2012, vol. 27, s. 213–228.
- Amilhat-Szary A.-L., Giraut F., *Borderities: The Politics of Contemporary Mobile Borders*, Basingstoke 2015, <https://archive-ouverte.unige.ch/unige:75829> (dostęp: 1.07.2022).
- Ancel J., *Géographie des frontières*, Paris 1938.
- Anderson J., O'Dowd L., Wilson T.M., *New Borders for a Changing Europe: Cross-border Cooperation and Governance*, London 2003.
- Ante U., *Politische Geographie*, Braunschweig 1981.
- Baar V., *Etnické hranice v administratívnych štruktúrach*, „Acta Universitatis Matthiae Belii. Geographical Studies” 2000, s. 35–42.
- Baczworow M., Suliborski A., *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Warszawa–Łódź 2002.
- Balibar E., *The borders of Europe*, [w:] P. Cheah, B. Robbins (red.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation*, Minneapolis 1998, s. 216–229.
- Bański J., *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próba klasyfikacji*, „Przeгляд Geograficzny” 2010, vol. 82(4), s. 489–508.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska M., *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2010, t. XXI.
- Baran V., *The function of state border in Slovak-Hungarian border area from the geopolitical aspect*, [w:] V. Baran (red.), *The Boundaries and their Impact on the Territorial Structure of Region and State*, „Acta Universitatis Matthiae Belii. Geographical Studies” 1995, no. 1, s. 22–25.
- Barbag J., *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1987.
- Batten B., *Frontiers and boundaries of pre-modern Japan*, „Journal of Historical Geography” 1999, vol. 25, no. 2, s. 166–182.
- Berenyi I., *The socio-economic transformation and consequences of the liberalisation of borders in Hungary*, [w:] A. Kertesz, Z. Kovacs (red.), *New Perspectives in Hungarian Geography. Studies in Geography in Hungary*, no. 27, Budapest 1992, s. 143–157.
- Bernacka A., *Słownik synonimów*, Warszawa 2005.

- Biger G., *Historical geography and international boundaries*, „European Review” 2021, vol. 29(1), s. 69–77, <https://doi.org/10.1017/S1062798720000587>
- Biger G., *The Boundaries of Modern Palestine, 1840–1947*, London–New York 2004.
- Black J., *Boundaries and conflict. International relations in ancien régime Europe*, [w:] C. Grundy-Warr (red.), *Eurasia. World Boundaries*, vol. 3, London–New York 2002, s. 19–54.
- Boesler K.-A., *Politische Geographie*, Stuttgart 1983.
- Boggs S.W., *Boundary functions and the principles of boundary making*, „Annals of the Association of American Geographers” 1932, vol. 22, s. 48–49.
- Boggs S.W., *International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems*, New York 1940.
- Brawer M., *The impact of boundaries on patterns of rural settlement: the case of Samaria*, „GeoJournal” 1978, vol. 26, s. 539–547.
- Broek J.O., *The problem of ‘natural frontiers’*, [w:] J.O. Broek, *Frontiers of the future*, Berkeley–Los Angeles 1941, s. 3–20.
- Bufon M., *Etniczno-regionalny rozwój strefy przygranicznej na przykładzie mniejszości słoweńskiej we Włoszech*, „Studia Śląskie” 1994, t. 53, s. 197–219.
- Bufon M., *Geography of border landscapes, borderlands and Euroregions in the enlarged EU*, „Rivista geografica italiana” 2006, vol. 113(1), s. 47–72.
- Bufon M., *Local aspects of transborder cooperation: a case study on the Italo-Slovene border landscape*, [w:] W. Gallusser (red.), *Political Boundaries and Coexistence*, Bern 1994, s. 19–29.
- Bufon M., *Local elements of borderland status and the formation of cross-border areas*, [w:] M. Koter (red.), *Region and Regionalism. Social and Political Aspects*, Opole–Łódź 1995, s. 137–144.
- Bufon M., Minghi J., Paasi A. (red.), *The New European Frontiers: Social and Spatial (re)integration Issues in Multicultural and Border Regions*, Cambridge 2014.
- Buzzetti L., *L’evoluzione del concetto di confine ed i suoi aspetti geografici*, [w:] G. Ferro (red.), *Dalla Geografia politica alla Geopolitica*, Rome 1994, s. 97–124.
- Catudal H.M., *Berlin’s new boundaries*, „Cahiers de Géographie de Quebec” 1974, vol. 18(43), s. 213–226.
- Catudal H.M., *Exclaves*, „Cahiers de Géographie de Quebec” 1974, vol. 18(43), s. 107–136.
- Chan J., *Territorial boundaries and Confucianism*, [w:] D. Miller, S.H. Hashmi (red.), *Boundaries and Justice. Diverse Ethical Perspectives*, Princeton 2001, s. 89–111.
- Ciok S., *Zmiany funkcji granicy i jej wpływ na przeobrażenia w strefie przygranicznej (na przykładzie rejonu Zgorzelca)*, [w:] B. Winiarski (red.), *Rozwój społeczno-ekonomiczny obszarów przygranicznych. Materiały na konferencję*, Wrocław 1979, s. 211–234.
- Ciok S., Dołzbłasz S., Leśniak M., Raczyk A., *Polska–Niemcy. Współpraca i konkurencja na pograniczu*, Wrocław 2008.
- Claval P., *L’étude des frontières et la géographie politique*, „Cahiers de Géographie de Quebec” 1974, vol. 18, s. 7–22.
- Clement N., *The changing economics of international borders and border regions*, [w:] P. Ganster, A. Sweedler, J. Scott, W.D. Eberwein (red.), *Border Regions in*

- Functional Transition, European and North American Perspectives*, Berlin 1996, s. 41–52.
- Cooper A., Perkins C., *Borders and status-functions: An institutional approach to the study of borders*, „European Journal of Social Theory” 2012, vol. 15(1), s. 55–71, <https://doi.org/10.1177/1368431011423578>
- Curzon G.N., *Frontiers*, Oxford 1907.
- Cuttitta P., *Points and lines: a topography of borders in the global space*, „Ephemera Theory & Politics in Organization Global Conflicts” 2007, vol. 6(1), s. 27–39.
- Dąbrowka A., Geller E., Turczyn R., *Słownik synonimów*, Warszawa 1993.
- Delanty G., *Borders in a changing Europe: An analysis of recent trends*, „Comparative European Politics” 2006, vol. 4, no. 2, s. 183–202.
- Delanty G., *Peripheries and borders in a post-western Europe*, Eurozine, 2007, <https://www.eurozine.com/peripheries-and-borders-in-a-post-western-europe/> (dostęp: 1.07.2022).
- Delanty G., Rumford C., *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*, London 2005.
- Demant A., *Die Grenzen in der Geschichte Deutschlands*, [w:] A. Demant (red.), *Deutschlands Grenzen in der Geschichte*, München 1993, s. 9–31.
- Dezert B., *Espaces transfrontalières et redeploiement des activités*, [w:] H. Goetschy, A.L. Sanguin (red.), *Langues régionales et relations transfrontalières en Europe. Ouvrage publié avec le concours de la Région Alsace*, Paris 1995, s. 299–306.
- Diener A.C., Hagen J., *Theorizing borders in a 'borderless world': globalization, territory and identity*, „Geography Compass” 2009, vol. 3, no. 3, s. 1196–1216, <https://doi.org/10.1111/j.1749-8198.2009.00230.x>
- Dion R., *Les frontières de la France*, Paris 1947.
- Dołzbłasz S., Raczyk A., *Współpraca transgraniczna w Polsce po akcesji do UE*, Warszawa 2009.
- Donnan H., Wilson T., *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State*, Oxford 1999.
- Drury M.P., *The Boundary between Bulgaria and Greece*, Durham 1991.
- Eberhardt P., *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004.
- Eberhardt P., *Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski*, „Przegląd Geograficzny” 1996, t. 68, z. 1–2, s. 41–55.
- Eder K., *Europe's borders*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, no. 2, s. 255–271.
- Eskelinen H., *Co-operation across the line of exclusion: the 1990s. Experience at the Finnish-Russian border*, „European Research in Regional Science” 2000, vol. 10, s. 137–150.
- Fawcett C.B., *Frontiers: A Study in Political Geography*, Oxford 1918.
- Fick K.E., *Deutschlands Grenzen und Grenzräume in geographischen Sicht – Grundzüge ihrer Genese und Funktionswandlungen in Vergangenheit und Gegenwart*, [w:] H. Jäger (red.), *Liber Amicorum Günter Niemz. Internationale Beiträge zur Geographischen Fachdidaktik und zur Regionalgeographie*, „Frankfurter Beiträge zur Didaktik der Geographie”, Bd. 12, Frankfurt/Main 1993, s. 165–185.
- Framke W., *Die deutsch-dänische Grenze in ihrem Einfluß auf die Differenzierung der Kulturlandschaft*, „Forschungen zur deutschen Landeskunde”, Bd. 172, Bonn-Bad Godesberg 1968.

- Galluser W., *Grenze und Kulturlandschaft*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1981, vol. 22, no. 2–3, s. 59–68.
- Gebhardt H., *Perzeption von Grenzen und grenzüberschreitende Verflechtungen. Beispiele aus dem Alpenraum*, „Revue Geographique de L’Est” 1987, no. 1–2, s. 39–51.
- Geiger M., *Europas Grenzen – grenzenloses Europa*, „Praxis Geographie” 1977, Bd. 27, Heft 10, s. 4–11.
- Glassner M., *Neptunes Domain. A Political Geography of the Sea*, New York 1982.
- Glassner M.I., *Political Geography*, New York 1993.
- Gorzela G., Krok K., *Wstęp*, [w:] G. Gorzela, K. Krok (red.), *Nowe granice Unii Europejskiej – współpraca czy wykluczenie*, Warszawa 2006, s. 9–12.
- Gosar A., Klemenčič V., *Current problems of border regions along the Slovene-Croatian border*, [w:] W.A. Galluser (red.), *Political Boundaries and Coexistence*, Bern 1994, s. 30–43.
- Haller D., *Gelebte Grenze Gibraltar: Transnationalismus, Lokalität und Identität in kultur-anthropologischen Perspektive*, Wiesbaden 2000.
- Hansen K., *Der Strukturwandel im deutsch-dänischen Grenzgebiet dargestellt an ausgewählten Beispielen aus dem ländlichen Raum*, „Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg”, Bd. 82. Stuttgart 1992.
- Hartshorne R., *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, „Annals of the Association of American Geographers” 1933, vol. 23, s. 195–228.
- Hartshorne R., *Suggestions as to the terminology of political boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1936, vol. 26, s. 56–57.
- Hartshorne R., *Suggestions on the terminology of political boundaries*, „Mitteilungen des Vereins der Geographen an der Universität Leipzig” 1936, Fascile 14/15, s. 180–192.
- Hartshorne R., *The functional approach in political geography*, „Annals of the Association of American Geographers” 1950, vol. 40, s. 95–130.
- Haushofer K., *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*, Berlin–Grunewald 1927.
- Heffner K., *Efektywność współpracy w euroregionach na granicy polsko-czeskiej*, [w:] A. Stasiak (red.), *Euroregiony wschodniego pogranicza – założenia i osiągnięcia*, Białystok 2002, s. 255–268.
- Heffner K., *Kluczowe problemy demograficzno-osadnicze obszarów przygranicznych Polska–Czechy*, Opole 1998.
- Heffner K., *Regiony przygraniczne. Zmieniająca się rola granicy od bariery do katalizatora rozwoju społeczno-gospodarczego*, [w:] K. Heffner (red.), *Region Opawa–Racibórz. Historia i perspektywy w Unii Europejskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji w Raciborzu 12–13 września 1996 roku*, Opole 1996, s. 120–141.
- Heffner K., Latocha A., *Depopulacja i zanikające wsie w strukturze obszarów wiejskich pogranicza polsko-czeskiego*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2021, t. 14(55), s. 67–89, <https://doi.org/10.14746/rrpr.2021.55.06>
- Heffner K., Rykała I., *Praszka – miasto w strefie dawnego pogranicza nad górną Prosną w koncepcjach nowego podziału administracyjnego Polski*, „Śląsk Opolski” 1999, nr 1, s. 9–17.

- Heffner K., Solga B., *Granice Śląska – granice na Śląsku. Ewolucja i współczesne wymiary*, [w:] R. Gładkiewicz, T. Sołdra-Gwiżdż, M.S. Szczepański (red.), *Granice Śląska w interdyscyplinarnej perspektywie*, Opole–Wrocław 2012, s. 127–142.
- Heintel M., Weixlbaumer N., *Transboundary protected areas as instruments of transborder co-operation? The case of the Nature Park Irottko-Geschriebenstein*, „Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft” 2015, no. 157, s. 91–107.
- Heller W., *Politische Grenzen und Grenzräume aus anthropogeographischer Sicht*, [w:] B. Weisbrod (red.), *Veröffentlichungen der historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen*, Bd. 9: Grenzland. Beiträge zur Geschichte der deutsch-deutsche Grenze, Hannover 1993, s. 173–194.
- Heller W., *West-Unternehmen im Grenzgebiet Nordthüringens. Zur räumlichen Ausbreitung von Betriebsgründungen durch Investoren aus den alten Bundesländern nach der politischen Wende (1989–1992) in den Landkreisen Heiligenstadt, Worbis und Nordhausen*, „Jenaer Geographische Schriften” 1993, Bd. 1, s. 93–112.
- Holdich T.H., *Political boundaries*, „Scottish Geographical Magazine” 1916, vol. 32, s. 497–507.
- House J.W., *Frontier on the Rio Grande: A Political Geography of Development and Social Deprivation*, London 1982.
- House J.W., *The Franco-Italian boundary in the Alpes Maritimes*, „Transactions and Papers of the Institute of British Geographers” 1959, vol. 26, s. 107–131.
- Houtum H. van, *An overview of European geographical research on borders and border regions*, „Journal of Borderlands Studies” 2000, vol. XV, no. 1, s. 57–83.
- Houtum H. van, *Borders of comfort, spatial economic bordering processes in the European Union*, „Regional and Federal Studies” 2002, vol. 12, no. 4, s. 37–58.
- Houtum H. van, Naerssen T. van, *Bordering, ordering, and othering*, „Journal of Economic and Social Geography (TESG)” 2002, vol. 93, no. 2, s. 125–136.
- Houtum H. van, Struver A., *Borders, strangers, doors and bridges*, „Space and Polity” 2002, vol. 6, no. 2, s. 141–146.
- Jersič M., Klemenčič V., *Topical problems of open boundaries: the case of Slovenia*, [w:] R. Strassoldo (red.), *Confini e regioni*, Trieste 1973, s. 123–134.
- Jędrzejczyk D., *Antropogeografia polska XIX i XX wieku*, Warszawa 1997.
- Jones S.B., *Boundary concepts in the setting of place and time*, „Annals of the Association of American Geographers” 1959, vol. 49, no. 3, s. 269–282.
- Jones S.B., *Boundary-Making: A Handbook for Statesmen*, Washington 1945.
- Jurczek P., *Ein grenzüberschreitendes Entwicklungskonzept: Dreiländereck Bayern-Sachsen-Böhmen*, [w:] F. Schafer, K. Thieme, G. Troeger-Weiß (red.), *Innovative Regionalentwicklung – von der Planungsphilosophie zur Umsetzung. Festschrift für K. Goppel*, Augsburg 1993, s. 180–187.
- Kałuski S., *Granice jako przedmiot badań geograficznych*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej” 1983, z. 4, s. 123–131.
- Kałuski S., *Granice polityczne w problematyce geografii regionalnej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie” 1988, t. 124, „Prace Geograficzne”, nr 12, s. 123–129.

- Kański S., *Rzeki a granice polityczne*, [w:] J. Kułtuniak (red.), *Rzeki. Kultura – cywilizacja – historia*, t. 3, Katowice 1994, s. 67–85.
- Karan P.P., *The India-Pakistan enclave problem*, „Professional Geographer” 1966, vol. 18, s. 23–25, <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1966.00023.x>
- Karp H.-J., *Grenzen – ein wissenschaftlicher Gegenstand*, [w:] H. Lemberg (red.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000, s. 9–18.
- Klemenčić M., *A recent historico-geographical basis of the Yugoslav outer and inner borders with special reference to Croatian borders*, „Geographical Papers” 1991, no. 8, „Geopolitical and Demographical Issues of Croatia”, s. 325–343.
- Klemenčić M., *Boundary issues following the breakdown of Yugoslavia*, „Boundary and Security Bulletin” 1993, vol. 1, no. 1, s. 49–55.
- Klemenčić M., *The effects of war on water and energy resources in Croatia and Bosnia*, [w:] G. Trotman, M. Nijhoff (red.), *The Peaceful Management of Transboundary Resources*, London–Dordrecht–Boston 1995, s. 167–173.
- Klemenčić M., Schofield C., *Croatia and Slovenia: the „four hamlets” case*, „Boundary and Security Bulletin” 1995, vol. 2, no. 4, s. 65–77.
- Kocsis K., Wastl-Walter D., *Hungarian and Austrian (German) ethnic minorities at the Austro-Hungarian border region*, „Geografski Zbornik” 1993, vol. 33, s. 103–118.
- Kolb H., *Zur Frühgeschichte des Wortes ‚Grenze‘*, [w:] *Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen*, Bd. 226(141), Berlin-Tiergarten 1989, s. 344–356.
- Kosmala G., *Zmiany granic politycznych w Europie Środkowej w okresie ostatnich stu lat*, Wrocław 1993.
- Kowalski M., *Ethnic character of the North-Eastern borderland of Lithuania*, [w:] M. Jakubowski (red.), *The Polish-Lithuanian Border Region – Research Problems and Scientific Co-operation*, „Geopolitical Studies 2”, Warszawa 1997, s. 115–131.
- Krakowiak-Bal A., *Potencjał gospodarczy gmin przygranicznych Polski Południowej*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich” 2006, nr 2/2, s. 149–158.
- Krätke S., *Where East meets West – the German-Polish border region in transformation*, „European Planning Studies” 1996, vol. 4, no. 6, s. 647–669.
- Kristof L.K.D., *The nature of frontiers and boundaries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1959, vol. 49, no. 3, s. 269–282.
- Krüger P., *Der Wandel der Funktion von Grenzen im internationalen*, [w:] H. Lemberg (red.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000, s. 39–56.
- Kurcz Z., Sakson A. (red.), *Polskie transgranicza*, Wrocław 2009.
- Kymlicka W., *Territorial boundaries: a liberal egalitarian perspective*, [w:] D. Miller, S. Hashmi (red.), *Boundaries and Justice: Diverse Ethical Perspectives*, Princeton 2001, s. 249–275.
- Leimgruber W., *Boundary values and identity*, [w:] D. Rumley, J.V. Minghi (red.), *The Geography of Border Landscapes*, London–New York 1991, s. 15–30.
- Leimgruber W., *Die Grenze als Forschungsobjekt der Geographie*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1981, vol. 22, no. 2/3, s. 67–78.
- Leimgruber W., *Granice polityczne jako czynnik integracji regionalnej. Przykład Bazylei i Ticino*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej” 1983, z. 4, s. 137–149.

- Lemberg H. (red.), *Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert Aktuelle Forschungsprobleme*, Marburg 2000.
- Ladysz J., *Geograficzne konsekwencje integracji europejskiej – zmiana funkcji granic*, [w:] S. Korenik (red.), *Wprowadzenie do geografii politycznej i gospodarczej*, Wrocław 2006, s. 216–229.
- Maillat D., *Les effets économiques actuels de la frontière dans la région jurassienne*, [w:] *Le pays de Montbéliard et l’Ancien Evêché de Basle dans l’histoire*, Montbéliard-Porrentruy 1983, s. 271–278.
- Maillat D., *Transborder regions between members of EC and non-member countries*, „Built Environment” 1990, vol. 16, s. 38–51.
- Maillat D., *Transfrontalier regionalism: the Jura arc from Basle to Geneva*, [w:] I. Ducháček, D. Latouche, G. Stevenson (red.), *Perforated Sovereignties and International Relations*, New York 1988, s. 199–211.
- Markuszczyńska I., Tanskanen M., Vila Subirós J., *Boundaries from borders: cross-border relationships in the context of the mental perception of a borderline – experiences from Spanish-French and Polish-German border twin towns*, „Quaestiones Geographicae” 2016, vol. 35(1), s. 105–119.
- Martinez O.J., *The dynamics of border interactions. New approaches to border analysis*, [w:] C.H. Schofield (red.), *Global Boundaries. World Boundaries*, vol. 1, London–New York 1994, s. 1–15.
- Matykowski R., *Trwałość i zmienność granic w Europie*, „Przegląd Zachodni” 2008, nr 3, s. 95–112.
- Matznetter J., *Border and tourism: fundamental relations*, [w:] G. Gruber, H. Lamping, W. Lutz, J. Matznetter, K. Vorlauer (red.), *Tourism and Borders. Proceedings of the Meeting of the IGU Working Group: Geography of Tourism and Recreation Ljubljana/Trieste 15–19.9.1978*, Frankfurt/Main 1979, s. 61–73.
- Mauil O., *Politische Grenzen*, „Weltpolitische Bücherei”, Bd. 3, Berlin 1928.
- Mayer M., Zbaraszewski W., Pieńkowski D., Gach G., Gernert J., *Barrier effects of the Polish-German border on tourism and recreation: the case of protected areas. An introduction*, [w:] M. Mayer, W. Zbaraszewski, D. Pieńkowski, G. Gach, J. Gernert, *Cross-border Tourism in Protected Areas. Geographies of Tourism and Global Change*, Cham 2019, s. 1–17, https://doi.org/10.1007/978-3-030-05961-3_1
- Mead W.R., *Frontier themes in Finland*, „Geography” 1959, vol. 44, s. 145–156.
- Mellor R., *Nation, State and Territory: A Political Geography*, London 1989.
- Minghi J.V., *Boundary studies in political geography*, „Annals of the Association of American Geographers” 1963, vol. 53, s. 407–428.
- Minghi J.V., *From conflict to harmony in border landscapes*, [w:] D. Rumley, J.V. Minghi (red.), *The Geography of Border Landscapes*, London–New York 1991, s. 15–30.
- Moodie A.E., *Some new boundary problems in the Julian March*, „Transactions of the Institute of British Geographers” 1950, vol. 17, s. 81–93.
- Newman D., *Borders and bordering: towards an interdisciplinary dialogue*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, no. 2, s. 171–186.
- Newman D., *Boundaries in flux: ‘The green line’ boundary between Israel and the West Bank – past, present and future*, „Boundary Briefings”, vol. 1, no. 7, Durham 1995.

- Newman D., *Boundaries, borders and barriers: changing geographic perspectives on territorial lines*, [w:] M. Albert, D. Jacobson, Y. Lapid (red.), *Identities, Borders and Orders, Rethinking International Relations Theory, Borderlines*, vol. 18, Minneapolis 2001, s. 137–150.
- Newman D., *Boundary geopolitics: towards a theory of territorial lines?*, [w:] E. Berg, H. van Houtum (red.), *Routing Borders Between Territories, Discourses and Practices*, Aldershot 2003, s. 277–291.
- Newman D., Paasi A., *Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography*, „Progress in Human Geography” 1998, vol. 22, no. 2, s. 186–207.
- O’Dowd L., *The changing significance of European borders*, „Regional and Federal Studies” 2002, vol. 12, no. 4, s. 13–36.
- O’Dowd L., Wilson T.M., *Frontiers of sovereignty in the new Europe*, [w:] L. O’Dowd, T.M. Wilson (red.), *Borders, Nations and States: Frontiers of Sovereignty in the New Europe*, Aldershot 1996, s. 1–18.
- O’Loughlin J., Wusten H. van der (red.), *The New Political Geography of Eastern Europe*, London–New York 1993.
- Opferkuch D., *Der Einfluss einer Binnengrenze auf die Kulturlandschaft*, Basel 1977.
- Opióła W., *Granica państwowa w teorii pogranicza*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2014, t. 2, nr 1, s. 35–43.
- Orban F., Strand Larsen E., *Introduction: discussing borders, escaping traps*, [w:] F. Orban, E. Strand Larsen (red.), *Discussing Borders, Escaping Traps: Transdisciplinary and Transspatial Approaches*, Munster–New York 2019, s. 7–17.
- Paasi A., „A borderless world”. *Is it only rhetoric or will boundaries disappear in the globalizing world?*, [w:] P. Reuber, G. Wolkersdorfer (red.), *Politische Geographie. Handlungsorientierte Ansätze und Critical Geopolitics*, Heidelberg 2001, s. 133–145.
- Paasi A., *Border studies reanimated: going beyond the territorial/relational divide*, „Environment and Planning A” 2012, vol. 44(10), s. 2303–2309.
- Paasi A., *Boundaries as social processes: territoriality in the world of flows*, „Geopolitics” 1998, vol. 3, s. 69–88.
- Paasi A., *On the border of Western and Eastern worlds. The emergence of the utopia of the Värtsilä-community in Eastern Finland*, „University of Joensuu, Human Geography and Planning. Occasional Papers 6”, Joensuu 1988.
- Paasi A., *Territories, Boundaries & Consciousness – the Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, Chichester 1995.
- Paasi A., *The development of the Finnish-Russian border and its changing role in the social consciousness of the Finns*, [w:] Z. Hajdú, Gy. Horváth (red.), *European Challenges and Hungarian Responses in Regional Policy*, Pécs 1994, s. 49–58.
- Pedreschi L., *L’Exclave Italiano in Terra Svizzera di Campione d’Italia*, „Rivista Geographica Italiana” 1957, vol. 64, s. 23–40.
- Perkmann M., Ngai-Ling Sum, *Globalization, regionalization and cross-border regions: scales, discourses and governance*, [w:] M. Perkmann, Ngai-Ling Sum (red.), *Globalization, Regionalization and Cross-Border Regions*, Basingstoke 2002, s. 3–21.

- Pietkiewicz S., *O granicy państwowej i jej przeprowadzaniu*, „Przegląd Geograficzny” 1946, t. 20, s. 9–53.
- Pijpers R., *Waiting for work: labour migration and the political economy of borders*, [w:] D. Wastl-Walter (red.), *The Ashgate Research Companion to Border Studies*, Farnham 2011, s. 439–460.
- Pounds N.J.G., *France and 'les limites naturelles' from seventeenth to the twentieth centuries*, „Annals of the Association of American Geographers” 1954, vol. 44, no. 1, s. 51–62.
- Pounds N.J.G., *Political Geography*, New York–London 1963.
- Pounds N.J.G., *The origin of the idea of natural frontiers in France*, „Annals of the Association of American Geographers” 1951, vol. 41, no. 2, s. 146–157.
- Prescott J.R.V., *Boundaries and Frontiers*, London 1978.
- Prescott J.R.V., *Political Frontiers and Boundaries*, London 1987.
- Prescott J.R.V., *The Geography of Frontiers and Boundaries*, Chicago 1965.
- Prescott J.R.V., *The Maritime Political Boundaries of the World*, London 1985.
- Przybyła Z., *Kierunki współpracy gospodarczej regionów przygranicznych na tle ich funkcji ekonomicznych*, Wrocław 1991.
- Raffestin C., *Eléments pour une théorie de la frontière*, „Diogène” 1986, no. 134, s. 3–21.
- Rajman J., *Problematyka demograficzna i osadnicza w badaniach regionów przygranicznych Polski*, [w:] J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery rozwoju rejonów przygranicznych*, Kraków–Rzeszów–Warszawa 1993, s. 221–229.
- Ratti R., *Problématique de la frontière et du développement des régions-frontières*, „Sciences de la société. Territoires Frontalières. Continuité et cohésion” 1996, no. 37, s. 37–48.
- Ratti R., *Spatial effects of borders: an overview of traditional and new approaches to border region development*, [w:] P. Nijkamp (red.), *Europe on the Move*, Aldershot 1994, s. 115–137.
- Ratzel F., *Das Meer als Quelle der Völkergrösse – eine politischer-geographische Studie*, München–Berlin 1900.
- Ratzel F., *Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten*, „Petermanns Mitteilungen” 1896, vol. 42, s. 97–107.
- Ratzel F., *La géographie politique*, Paris 1987.
- Ratzel F., *Politische Geographie*, München–Leipzig 1897.
- Reynolds D.R., McNutty M., *On the analysis of political boundaries as barriers: a perceptual approach*, „East Lakes Geographer” 1968, vol. 4, s. 21–28.
- Ritter G., Hajdu J., *The East-West German boundary*, „Geographical Review” 1989, no. 3, s. 326–344.
- Robinson G.W.S., *West Berlin: the geography of an exclave*, „Geographical Review” 1953, vol. 43, s. 540–557.
- Rumford C., *Does Europe have cosmopolitan borders?*, „Globalizations” 2007, vol. 4, no. 3, s. 327–339.
- Rumford C., *Theorizing borders*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, s. 155–169.

- Rumley D., Minghi J.V., *The border landscape concept*, [w:] D. Rumley, J.V. Minghi (red.), *The Geography of Border Landscapes*, London–New York 1991.
- Runge A., Runge J., *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*, Chorzów 2008.
- Rykiel Z., *European boundaries in spatial research*, „European Spatial Research and Policy” 1995, vol. 2, no. 1, s. 35–47.
- Rykiel Z., *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny” 1990, t. 61, z. 1–2, s. 23–35.
- Rykiel Z., *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2005.
- Rykiel Z., *Rozwój regionów stykowych w teorii i badaniach empirycznych*, Wrocław–Warszawa 1991.
- Sahlins P., *Natural frontiers revisited. France’s boundaries since the seventeenth century*, „American Historical Review” 1990, vol. 95, s. 1423–1451.
- Sanguin A-L., *L’Architecture spatiale des frontières politiques, quelques réflexions théorique à propos de l’exemple suisse*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1983, vol. 24, no. 1, s. 1–10.
- Schultz H.-D., *Deutschlands „natürliche” Grenzen*, [w:] A. Demant (red.), *Deutschland Grenzen in der Geschichte*, München 1990, s. 33–88.
- Schwind M., *Allgemeine Staatengeographie*, Berlin–New York 1972.
- Schwind M., *Landschaft und Grenzen. Geographische Betrachtungen zur deutsch-niederländischen Grenze*, Bielefeld 1950.
- Scott J.W., *Dutch-German Euroregions: A model for transboundary cooperation?*, [w:] J. Scott, A. Sweedler, P. Ganster, W.-D. Eberwein (red.), *Border Regions in Functional Transition, European and North American Perspectives*, Erkner–Berlin 1996, s. 83–106.
- Scott J.W., *The institutionalization of transboundary cooperation in Europe: recent developments of the Dutch-German border*, „Journal of Borderland Studies” 1993, vol. 8, s. 39–66.
- Siedentop I., *Geographie der Enklaven und Exklaven*, „Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie” 1968, Bd. XII, no. 1, s. 12–14.
- Simon D., *Strategic territory and territorial strategy: the geopolitics of Walvis Bay’s re-integration into Namibia*, „Political Geography” 1996, vol. 15, no. 2, s. 193–219.
- Sobczyński M., *Granice polityczne w krajobrazie – krajobraz pogranicza*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2018, t. 7, s. 25–70.
- Sobczyński M., *Niezmiennność dawnych granic politycznych na obszarze Polski*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica” 1984, nr 3, s. 119–137.
- Sobczyński M., *Państwa i terytoria zależne. Ujęcie geograficzno-polityczne*, Toruń 2006.
- Sobczyński M., *The historical transborder region of Orawa*, [w:] M. Koter, K. Heffner (red.), *Borderlands or Transborder Regions – Geographical, Social and Political Problems. Region and Regionalism*, vol. 3, Opole–Łódź 1998, s. 141–149.
- Sobczyński M., *Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski*, „Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN”, nr 14, Warszawa 1993.
- Spehl H., *Wirkungen der nationalen Grenze auf Betriebe in peripheren Regionen, dargestellt am Beispiel des Saar-Lor-Lux-Raumes*, [w:] H. Spehl i in., *Probleme räum-*

- licher Planung und Entwicklung in den Grenzräume an der deutsch-französisch-luxemburgischen Staatsgrenze, Hannover 1983, s. 199–224.
- Spykman N.J., *Frontiers, security and international organization*, „Geographical Review” 1942, vol. 32, no. 3, s. 436–447.
- Starr H., *International borders: what they are, what they mean, and why we should care*, „The SAIS Review of International Affairs” 2006, vol. 26(1), s. 3–10, <https://www.jstor.org/stable/26999290> (dostęp: 1.07.2022).
- Steinicke E., Weixlbaumer N., *Transborder relations and co-operation in historical regions divided by the state border – opportunities and problems. Case studies in Italy's and Austria's annexed territories*, [w:] M. Sobczyński (red.), *Region and Regionalism*, no. 9, vol. 1: *Historical Regions Divided by the Borders*, Łódź–Opole 2009, s. 83–96.
- Strassoldo R., *Frontier regions: future collaboration or conflicts?*, „West European Politics” 1982, vol. 5(4), s. 123–136.
- Suarez-Navaz L., *Rebordering the Mediterranean: Boundaries and Citizenship in Southern Europe*, New York 2004.
- Szczepanowski S., *Nowoczesne granice naturalne Polski*, Lwów 1920.
- Ślusarczyk J., *Granice Polski w XX wieku (konceptje, realizacja, zagrożenia)*, Toruń 1994.
- Trojan S.S., Tyszczenko J., *Wpływ procesów demokratyzacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej na współpracę transgraniczną*, [w:] M. Malikowski, D. Wojakowski (red.), *Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych i lokalnych*, Kraków 2005, s. 98–117.
- Ullah A.K.M.A., Kumpoh A.A.-Z.A., *Are borders the reflection of international relations? Southeast Asian borders in perspective*, „Journal of Asian Security and International Affairs” 2018, vol. 5(3), s. 295–318, <https://www.jstor.org/stable/48602179> (dostęp: 1.07.2022).
- Valussi G., *La fonction internationale de la frontière italo-yugoslave*, „Cahiers de Géographie de Québec” 1974, no. 43, s. 61–82.
- Valussi G., *Nuovi orientamenti nella geografia dei confini politici*, „Rivista Geografica Italiana” 1976, vol. 83, s. 41–52.
- Verhasselt Y., *Espaces culturels et sociaux transfrontaliers: le cas de la frontière franco-belge*, „Bulletin Association géographique française” 1986, s. 117–121.
- Verhasselt Y., *Frontière politique: différenciation du paysage at barrière sociale*, „Regio Basiliensis. Basler Zeitschrift für Geographie” 1981, vol. 22, no. 2–3, s. 177–181.
- Vinokurov E., *The enclave-specific vulnerability of Kaliningrad*, [w:] K. Liuhto (red.), *Kaliningrad 2020: Its Future Competitiveness and Role in the Baltic Sea Economic Region*, Turku 2005, s. 56–74.
- Wackermann G., *Le vécu transfrontalier et ses répercussions*, „Revue Géographique de L'Est” 1987, no. 1–2, s. 5–17.
- Walters W., *Border control*, „European Journal of Social Theory” 2006, vol. 9, no. 2, s. 187–203.
- Walters W., *Rethinking borders beyond the state*, „Comparative European Politics” 2006, vol. 4, no. 2/3, s. 41–159.

- Wastl-Walter D., *Borderlands*, [w:] R. Kitchin, N. Thrift (red.), *International Encyclopedia of Human Geography*, Oxford 2020, s. 373–379, <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-102295-5.10627-4>
- Wastl-Walter D., Váradi M.M., *Austrian-Hungarian environmental conflict: struggling for political participation in the borderland*, [w:] H. Armbruster, U.H. Meinhof (red.), *Negotiating Multicultural Europe*, London 2011, s. 45–68, https://doi.org/10.1057/9780230346475_3
- Wellmann Ch., *Recognising borders: coping with historically contested territory*, [w:] H.-M. Birckenbach, Ch. Wellmann (red.), *The Kaliningrad Challenge – Options and Recommendations*, „Kieler Schriften zur Friedenswissenschaft”, Bd. 10, Münster 2003, s. 273–296.
- Wieczorek J., *Entwicklungschancen und Probleme in den Grenzräumen Mitteleuropas aus Sicht der staatlichen Raumordnung – Beispiele aus der Europäischen Union*, [w:] P. Jurczek (red.), *Regionale Entwicklung über Staatsgrenzen: das Beispiel der Euregio Egrensis*, „Kommunal- und Regionalstudien”, no. 23, Kronach/Bayern–München–Bonn 1996, s. 37–54.
- Wilson T.M., *Sovereignty, identity and borders: political anthropology and European integration*, [w:] L. O’Dowd, T.M. Wilson (red.), *Borders, Nations and States: Frontiers of Sovereignty in the New Europe*, Aldershot 1996, s. 199–220.
- Zanini P., *Significati del confine. I limiti naturali, storici, mentali*, Milano 1997.
- Zenderowski R., Brzezińska M., *Miasta podzielone granicą państwową w nowych państwach członkowskich UE: od separacji do integracji*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2014, t. 2, nr 2, s. 164–183.
- Zupančič J., *Disputed and transformed: recent changes in the Slovenian-Croatian border landscape*, [w:] M. Sobczyński, A Rykała (red.), *Region and Regionalism*, no. 12, vol. 2: *Geographical-Political Aspects of the Transborder Conservation of Natural and Cultural Heritage. Practice in the Field of the Transborder Heritage Conservation*, Łódź–Opole 2015, s. 151–160.